

Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme

Socialisme en gemeenten:
het communalisme van
SDAP en PvdA

Willem Banning: voor en
tegen

De Vara als instrument
van cultuurpolitiek

Landelijk hebben SDAP en PvdA het grootste deel van hun bestaan in de oppositie verkeerd. Maar op lokaal niveau ziet het beeld er anders uit. Als eerste partij in Nederland stelde de SDAP in 1899 een programma op voor gemeenteraadsverkiezingen, en al vanaf 1907 namen sociaal-democraten zitting in colleges van B & W. In zijn bijdrage brengt Jos Perry het – grotendeels onontgonnen – terrein van het SDAP-opereren op gemeentelijk niveau voor het eerst in kaart. Hij ontzenuwt de mythe dat de deelname aan de gemeentebesturen de SDAP naar rechts trok en laat zien dat de SDAP zich op lokaal niveau voor dezelfde politieke dilemma's gesteld zag als landelijk. Niettemin wist men deze in de gemeenten beter op te lossen dan op nationaal niveau.

Pieter Nieuwenhuijsen schetst daarna een beeld van de gemeentepolitiek van de PvdA. Het verhaal heeft als algemene lijn de overgang van wederopbouw via vernieuwing en politisering naar beheer.

Honderd jaar geleden werd Willem Banning geboren. Jarenlang was hij de ideologische leidsman van SDAP en PvdA. Zijn verguizing begon nog voor zijn dood in 1971. De tijd is nu rijp voor een herwaardering, zo proeft men uit het essay van Dick Pels.

Ido Weijers ten slotte levert een bijdrage over de ontwikkeling van de Vara als instrument van sociaal-democratische cultuurpolitiek.

ISBN 90 295 2308 5

Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme

Het negende jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1988 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2308 5/CIP

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

SOCIALISME EN GEMEENTEN: HET COMMUNALISME VAN
SDAP EN PVDA

Jos Perry *'Aanpakken wat mogelijk is.' De SDAP en haar gemeentepolitiek* 16

Pieter Nieuwenhuijsen *Het onderschatte project van de pvda.*

Veertig jaar gemeentepolitiek 59

RODE FAMILIE

Ido Weijers *Van ons en voor iedereen, het dilemma van een moderne rode omroep* 106

PROFIEL

Dick Pels *Willem Banning: voor en tegen* 134

PERSONENREGISTER/PERSONALIA AUTEURS

171

Inleiding

Het begint langzamerhand een gemeenplaats te worden om vast te stellen dat de PvdA zich het overgrote deel van haar geschiedenis in de oppositie heeft bevonden. De partij is nu tweeënveertig jaar oud. De eerste twaalf jaar speelt ze een dominerende rol in de landsregering. Na 1958 blijkt ze ongewild natuurlijke oppositiepartij te zijn geworden. Afgezien van de kortstondige kabinetten Cals/Vondeling (1965-1966) en Van Agt/Den Uyl/Terlouw (1981-1982) heeft de PvdA alleen met het kabinet-Den Uyl (1973-1977) in de afgelopen dertig jaar een zelfstandig stempel op het regeerbeleid weten te zetten.

In dit perspectief wordt het verschil tussen PvdA en SDAP steeds kleiner. De laatste kon immers pas in 1939 tot de regering toetreden; de voorafgaande vijfenveertig jaar werden in onafgebroken oppositie doorgebracht. Maar zo'n kijk op de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie heeft zijn eigen eenzijdigheid. Miskend wordt zo dat SDAP en PvdA altijd ook op andere niveaus dan dat van de landspolitiek hebben geopereerd, en dat zij juist daar, met name in grote gemeenten, bij uitstek natuurlijke regeringspartij zijn geworden.

Die miskennis vindt zijn weerspiegeling in de stand van de geschiedschrijving over dit onderwerp. Er is vrijwel niets, afgezien van enkele biografische studies over voormannen in de lokale politiek, zoals Borrie's proefschrift over Wibaut. De redactie van het *Jaarboek* stelt daarom het thema van de sociaal-democratische gemeentepolitiek in dit negende jaarboek centraal. Twee overwegingen liggen aan die keuze ten grondslag. De eerste is dat aldus een belangrijk en onderschat

element uit de sociaal-democratische traditie een plaats kan krijgen in het historisch bewustzijn van de huidige PvdA. Een beter besef van wat SDAP en PvdA op gemeentepolitiek terrein hebben nagestreefd en bereikt, van de wisselingen in perspectief en van de constanten daarin, van de gevarieerde relatie tussen landelijke en lokale politiek, – dat alles past niet alleen een partij die zich van zijn historische wortels bewust wil zijn. Het is ook van eminent belang voor de praktische politiek, omdat het de sociaal-democratische identiteit in de lokale politiek kan versterken, en zo het dilemma tussen een pragmatisme zonder kleur en ronkende retoriek zonder inhoud doet ontlopen.

De afwezigheid van een *corpus* aan historische en sociaal-wetenschappelijke studies over socialistische gemeentepolitiek heeft de redactie opgevat als een zegen in vermomming. Ze maakt het mogelijk in een tweetal overzichtsartikelen de grote lijnen van de gemeentepolitiek van SDAP, respectievelijk PvdA, te schetsen, zonder daarbij op de vele nog niet in kaart gebrachte onderwerpen en verbanden in te gaan. Hier komt ook de tweede overweging aan de orde om dit thema in het jaarboek centraal te stellen: de redactie hoopt met deze publikatie onderzoek en beschouwing op dit terrein uit te lokken. In deze toeleg weet ze zich gesterkt door het besef dat sinds 1979, toen het eerste jaarboek verscheen, de belangstelling van historici, politicologen en sociologen voor de sociaal-democratische hoofdstroom van het Nederlandse socialisme sterk is toegenomen.

In zijn bijdrage over de gemeentepolitiek van de SDAP, laat Jos Perry zien hoe al vóór de invoering van het algemeen kiesrecht de SDAP, waar dat mogelijk was, de gemeenteraad voor méér gebruikte dan propaganda. Daarna namen de mogelijkheden toe, en ook het gebruik dat de SDAP ervan wist te maken. De jaren twintig waren een hoogtepunt van sociaal-democratisch communalisme – althans in die gemeenten waar de partij een overheersende invloed op het bestuur uitoefende.

De 'welvaartsgemeente' die zij bouwde verschilde naar opzet en aanleg niet wezenlijk van wat vrijzinnig-democraten in een eerdere generatie hadden nagestreefd. Het verschil lag eerder in het tempo en de energie waarmee ideeën nu werden gerealiseerd. De sardonische waarneming van de Britse socioloog Frank Parkin, dat sociaal-democraten liberalen zijn wie het menens is, lijkt hier zeer wel op zijn plaats. Van 'communalisme' kan men spreken in de zin dat wat feitelijk werd ontwikkeld op gemeentelijk niveau, later model zou staan voor de landelijke politiek. Het volstaat hier te verwijzen naar de politieke loopbaan van Willem Drees sr. De uitdrukking 'wethouder van Nederland' waarmee Jacques de Kadt hem karakteriseerde, kan in bepaalde opzichten niet letterlijk genoeg worden genomen, wanneer men de continuïteit in gedachtenvorming en inhoudelijk bestuur ziet tussen de wethouder van Den Haag in de jaren twintig en de minister-president van na de oorlog.

Deze bloeitijd verkeerde in de jaren dertig in een crisis. De gemeentelijke zelfstandigheid werd sterk beperkt, en daarmee ook de politieke mogelijkheden van de lokale SDAP-bestuurders; economische crisis en dreigende wereldoorlog dwongen tot opstelling van een heel andere politieke agenda.

Perry meent dat de ideologische vernieuwing van de SDAP, culminerend in het Beginselprogramma van 1937, en veelal uitgelegd (zoals haast altijd bij vernieuwingen in de sociaal-democratische beweging) als een naar rechts gaan, niet kan worden toegeschreven aan de gemeentepolitieke 'integratie' van de SDAP. In de eerste plaats was de SDAP nooit zo marxistisch en revolutionair; in de tweede plaats was er sprake van een verkeer in beide richtingen, begunstigd door de omstandigheid dat veel vooraanstaande SDAP'ers zowel nationaal als lokaal actief waren.

In zijn bijdrage over de PvdA heeft Pieter Nieuwenhuijsen als invalshoek genomen de rol van stedelijke PvdA-bestuurders als 'planners en vormgevers aan een toekomstbeeld'. Dat

toekomstbeeld was in feite al in de jaren dertig gevormd en toen ook al – het Amsterdams Algemeen Uitbreidingsplan – in uitvoering gebracht. Richtinggevend in de jaren veertig en vijftig waren de ideeën van het CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne) over de functionele stad. Nieuwenhuijsen onderscheidt vier generaties lokale bestuurders in de PvdA, van elkaar te onderscheiden door drie trendmatige breuken in politiek en bestuur op lokaal niveau: de eerste twee, 'wederopbouwers' en 'bouwers aan het toekomstbeeld', van elkaar gescheiden door de overgang van de naweeën van de oorlog naar de opkomende, maar voorlopig nog zeer sobere verzorgingsstaat. De derde generatie, die der 'democratiseerders', trad aan in de late jaren zestig. De planningsidealen, en wijze waarop deze in een inmiddels verstarde politieke cultuur gestalte werden gegeven, verhielden zich slecht tot de nieuw ontdekte problemen van veroudering en verloedering in steden en de golf van politisering die toen aan kwam rollen, en op de kam waarvan een nieuwe generatie sociaal-democratische stadsbestuurders aan de macht kwam. Van een inhoudelijke programmatische vernieuwing was alleen in die zin sprake dat concepten als die van het CIAM werden weggelegd; een nieuw en globaal concept kwam er niet voor in de plaats. Verandering vond vooral plaats op het niveau van de politiek-bestuurlijke cultuur. De polarisatietactiek die de PvdA vanaf 1966 ging volgen, heeft eigenlijk alleen voor wat betreft de gemeente handen en voeten gekregen. Het doel hier was echter niet zozeer meerderheidsvorming als wel herstel van het primaat van de politiek.

Nieuwenhuijsen was indertijd een van de architecten van de politisering van het lokale bestuur, en dat geeft zijn terugblik en waardering meerwaarde. Hij constateert dat in een aantal niet onbelangrijke gevallen de PvdA veel verder ging in polarisering dan op grond van de polariseringsstrategie gewettigd was, en dat daardoor de reële vruchten van die strategie – een 'opener' bestuur en een helderder beleid – zijn gaan verzuren.

Dat waren ze ook al gaan doen onder invloed van de economische terugslag van de jaren zeventig. Deze betekende een derde breuk in de ontwikkeling, en dwong een nieuwe generatie bestuurders 'ondernemer en manager' te worden. Nieuwenhuijsen spreekt van de 'ivoren toren' waarin de generatie van de jaren zeventig raakte opgesloten door de doctrine van het 'primaat van de politiek'; in de jaren tachtig is deze echter weer midden in de samenleving geduwd.

Het hoofdstuk eindigt met een vraag en een constatering die in elkaars verlengde liggen. De constatering is die van de verwaarloosde aandacht in pvdA-kring voor haar gemeentepolitieke verleden. Tot de ideeën die zo onder het stof zijn bedolven behoort het concept van de 'cultuurgemeente' uit de eerste naoorlogse periode. De vraag die nu gesteld zou moeten worden luidt of de gemeente niet juist nu een bijzondere verantwoordelijkheid zou kunnen dragen voor de gemeenschapsorganisatie; wordt die vraag bevestigend beantwoord dan kan men pas met recht spreken van een hernieuwd sociaal-democratisch 'communalisme'. Zo verwijst ook dit historisch overzicht uiteindelijk naar de toekomst.

Vele jaren – globaal gesproken tussen 1930 en 1960 – heeft Willem Banning als geen ander een stempel gedrukt op de politiek-theoretische denkbeelden van SDAP en pvdA. Dit jaar wordt zijn honderdste geboortedag gevierd, en het gaat – zoveel is bij die herdenkingen al gebleken – om meer dan een door de kalender afgedwongen ritueel. De verguizing en vergetelheid die Banning al voor zijn dood in 1971 ten deel viel in linkse kring lijkt plaats te maken voor hernieuwde interesse in zijn denkbeelden, zo al niet voor een herwaardering die hem recht doet in zijn historische betekenis, maar ook in wat hij daarbovenuit nog steeds te zeggen heeft. Dick Pels heeft het aan Banning gewijde profiel juist om deze redenen niet de vorm van een biografisch overzicht gegeven. In plaats daarvan een polemisch essay naar het model van De Kadts *Herman Gorter: Nee en ja*.

Het jaarboek bevat verder een beschouwing van Ido Weijers over de discussies in de Vara aangaande de koers van 'de enige socialistische omroep ter wereld', zoals het ooit heette in advertenties voor wat toen nog een groot en sterk lid was van de Rode Familie.

Socialisme en gemeenten: het communalisme van SDAP en PvdA

'Aanpakken wat mogelijk is.' De SDAP en haar gemeentepolitiek

'Het succes van de SDAP in de Nederlandse politiek is,' zo meent Borrie, 'voor een niet gering deel het succes van de SDAP op het terrein van de gemeentepolitiek.' Als dat waar is hebben haar historici het lelijk laten afweten. Van de vele activiteiten van SDAP'ers op gemeentelijk terrein is nog vrijwel niets onderzocht. Dank zij publikaties van Borrie zelf en enkele anderen hebben we zicht op het werk van een handvol SDAP-wethouders in Amsterdam en Rotterdam²: belangrijke gemeenten, in sommige opzichten toonaangevend, maar Nederland telde er destijds meer dan duizend. In 1939 bezetten SDAP-leden 179 wethouderszetels in 156 gemeenteraden. Wat voerden ze uit? En wat betekent hun werk voor het karakter en de ontwikkeling van de partij? Stond het optreden van sociaal-democraten in gemeenteraden 'primair in het teken van de klassenstrijd'³ Of drong de gemeentepolitiek de partij naar rechts en waren het inderdaad 'bijna uitsluitend representanten van de rechtervleugel' die zich op dit terrein bewogen?⁴

In dit artikel onderzoek ik om te beginnen de drijfveren die sociaal-democraten sedert het eind van de negentiende eeuw ertoe brachten zich te manifesteren op het terrein van de gemeentepolitiek; drijfveren en doelstellingen die onder meer hun neerslag vonden in een drietal gemeenteprogramma's (1899, 1919, 1927). De vraag of, en zo ja onder welke voorwaarden de SDAP medeverantwoordelijkheid zou gaan dragen in de dagelijkse besturen van gemeenten – de colleges van B & W –, is in de loop der jaren verschillend beantwoord; hierover gaat de tweede paragraaf. De derde belicht mogelijkhe-

den en grenzen van wat de SDAP in de gemeenten kon ondernemen. In de vierde en laatste paragraaf zien we hoe het gemeenteraadswerk in de jaren dertig een crisis doormaakt.

Doelstellingen en programma's

Al voordat de SDAP bestond, hadden Nederlandse socialisten enige ervaring opgedaan in vertegenwoordigende lichamen. Ferdinand Domela Nieuwenhuis zat drie jaar lang in de Tweede Kamer; in Friesland bezetten socialisten gemeenteraads- en zelfs wethouderszetels. Ze leerden twee dingen. Ze leerden dat deelname aan verkiezingen en optreden in vertegenwoordigende lichamen een machtig propagandamiddel kon zijn; van het aan de kaak stellen van sociale misstanden en het bepleiten van verbeteringen ging een grote werfkracht uit. Ze leerden echter ook de grenzen kennen van wat langs deze weg op korte termijn bereikt kon worden. Zelfs in het uitzonderlijke geval dat socialisten lokaal een meerderheid verwierven, zoals in de Friese plattelandsgemeente Opsterland in 1893, bleken de marges bijzonder smal.⁵ Het is niet zo vreemd dat veel socialisten destijds deze weg als een doodlopende beschouwden; het was nog minder vreemd dat voor degenen die ondanks alles toch het wapen van de parlementaire actie – naast andere wapens – wilden benutten, de propaganda hoofdzaak was. In de jaren rond de eeuwwisseling stond het ook voor de meest hervormingsgezinde socialist vast dat al dit werk binnen de grenzen van het kapitalisme een uiterst voorlopig, beperkt karakter had. Het kiesrecht sloot trouwens veel arbeiders uit. Anderzijds waren er in de landelijke politiek zaken aan de orde die juist voor hen van belang waren, zoals kiesrechtuitbreiding en sociale wetgeving. In alle politieke stromingen – liberalen, anti-revolutionairen, rooms-katholieken – roerden zich min of meer vooruitstrevende elementen die de geschoolde arbeiders tot hun potentiële aanhang rekenden. De in 1894 opgerichte SDAP redeneerde:

‘die arbeiders horen bij ons’, en hechtte dan ook veel waarde aan verkiezingsdeelname en optreden in vertegenwoordigende lichamen. Ze boden gelegenheid de trom te roeren, de grenzen tussen de sociaal-democratie en de burgerlijke ‘arbeidersvrienden’ te markeren, en zo de eigen aanhang te versterken.

J.H. Schaper, een van de oprichters van de SDAP, werd tevens een der pioniers van haar gemeentepolitiek. In 1897 werd hij gekozen tot lid van de gemeenteraad van Groningen. Dat de propaganda voor het socialisme en de strijd voor lotsverbetering aanvankelijk twee kanten van dezelfde zaak waren, blijkt uit wat hij zelf over zijn raadswerk vertelt. Weliswaar zag hij zijn voorstellen in de regel verworpen of geamendeerd, maar dat hinderde niet: ‘ik wist, met de indiening alleen reeds een daad te verrichten, die voor ons beginsel goed moest zijn.’ Anderzijds kon er zelfs onder deze omstandigheden iets reëls worden bereikt; Schaper ondervond ‘dat een arbeidersraadslid in tal van zaken, ook waarmede geen geruchtmakend en tastbaar succes te behalen valt, nuttig kan zijn en de arbeiders kan helpen’.⁶

Schaper was niet de eerste SDAP’er die in een gemeenteraad gekozen werd, maar wel de eerste in een stad, waar, zoals hij zelf zegt, de raad doorgaans geheel uit ‘deftige bourgeois’ bestond. Daardoor was zijn verkiezing op zichzelf al een sensatie. Zo was het ook in andere gemeenten waar de SDAP voor het eerst een of meer zetels veroverde. De partij schoot een bres in de vijandelijke vesting. Zowel voor haar als voor haar tegenstanders had dat een geweldige symbolische betekenis.

Juist omdat de eerste sociaal-democraten in gemeenteraden zichzelf niet als medehoeders van het ‘algemeen belang’ zagen, maar als vooruitgeschoven posten in ‘den grooten bevrijdingskamp die de arbeidersklasse over heel de linie heeft te voeren’⁷ – juist daarom rees er al gauw behoefte aan een centraal vastgesteld program. In 1899 nam de SDAP op haar Paascongres een gemeenteprogram aan: een novum in de Neder-

landse politiek. Schaper was lid van de commissie die een ontwerp had geformuleerd. Een belangrijke rol in de discussie over dit ontwerp speelde de kritiek erop van P.L. Tak, gepubliceerd in *De Nieuwe Tijd*. Tak, jarenlang 'journalist tussen radicalisme en socialisme'⁸ voordat hij in datzelfde jaar 1899 lid werd van de SDAP, gaf de stoot tot 'een principiële, systematische aanpak, gericht op heel het terrein van de gemeentelijke bemoeiingen'.⁹

Dit eerste gemeenteprogram, vrucht van het 'socialdemocratisch instinkt'¹⁰ van practici als Schaper én het intellect van de kritische raadsverslaggever Tak, is een opmerkelijk sober en tegelijk rijk document. Sober omdat, in tegenstelling tot de twee latere versies, elke theoretische beschouwing over het al dan niet socialistische karakter van het program respectievelijk de gestelde eisen ontbreekt; dat de activiteit in de gemeenteraden vóór alles moest bijdragen tot de propaganda voor het socialisme sprak vanzelf, en wat vanzelf spreekt hoeft je niet te formuleren. Rijk, omdat de tien alinea's te zamen een geheel van praktische doelstellingen vormen dat jarenlang richtinggevend bleef voor het optreden van sociaal-democraten in gemeenteraden. Hoofdpunten waren: uitbreiding van het grondbezit van de gemeenten en van het gemeentelijk bedrijf; verbetering van armen- en werklozenzorg, van onderwijs en gezondheidszorg, van de arbeidsvoorwaarden van het lagere gemeentelijke personeel; en progressieve gemeentelijke belastingen.¹¹

In een aantal opzichten bouwde het program nadrukkelijk voort op wat in Amsterdam door radicalen als M.W.F. Treub en C.V. Gerritsen tot stand was gebracht, zoals directe gemeentelijke exploitatie van voorheen particuliere bedrijven die voorzagen in elementaire gemeenschappelijke behoeften als water, gas en vervoer, en ook de zorg voor het gemeentepersoneel.¹² Het voorbeeld van bepaalde Engelse gemeentebesturen speelde een rol; zo ook de opvattingen, levend in de kring van de Fabian Society, over taak en bevoegdheden van

de lokale overheden. Wat de SDAP toevoegde – maar het was meer dan een toevoeging – was de optiek van de klassenstrijd. Inzet van haar gemeentepolitiek diende te zijn, in de woorden van Tak, ‘al wat kan dienen om den levensstandaard der arbeiders te verhoogen en hen daardoor op te wekken uit de dofhoud van het armelijke leven, dat aan de *bewustwording van het klassebelang* in de weg staat; en al wat kan dienen om *aan het kapitalisme terrein te ontnemen, waar collectivistisch beheer in zijne plaats treedt* en behalve dadelijke voordeelen, het bewijs zijner bruikbaarheid levert en de oefenplaats biedt voor latere uitbreiding’¹³. Opnieuw zien we de tweeënheid van lotsverbetering en versterking van de positie en het klassebewustzijn van de arbeiders. Het woord ‘oefenplaats’ voegt daar een derde element aan toe dat wellicht even wezenlijk was: de gemeentepolitiek kon – evenals de vakvereniging en de coöperatie – dienen als leerschool, als instrument voor de vorming van het kader dat straks, in een socialistische maatschappij, het roer zou kunnen overnemen. Ook om die reden hechte de SDAP veel waarde aan de scholing en vorming van haar gemeenteraadsleden; als eerste politieke partij in Nederland richtte zij hiertoe een aparte vereniging van raadsleden op (1902), met een eigen vakblad, *De Gemeente* (vanaf 1907) en een informatie- en adviesbureau.

Het gemeenteprogram van 1899 bleef van kracht tot 1919. In dat jaar nam het partijcongres een nieuw gemeenteprogram aan, dat in feite het werk was van F.M. Wibaut. Na de dood van Tak in 1907 was Wibaut bij uitstek de man geworden die het ontwikkelen van een sociaal-democratische gemeentepolitiek in theorie en praktijk richting gaf. Overigens was de sociaal-democratische visie op de taak van de gemeente in die twintig jaar niet wezenlijk veranderd. Wel was er behoefte aan verduidelijking van verschillende onderdelen, te meer omdat de partij inmiddels haar eerste ervaringen met het werken in colleges van B & W had opgedaan. Opvallend in het nieuwe program was de nadruk op een actieve gemeentelijke

rol met betrekking tot de volkshuisvesting en de levensmiddelenvoorziening.

De wereldoorlog en de revoluties (en pseudo-revoluties: Troelstra!) die in de jaren 1914-1919 het aanzien van de wereld veranderden, hadden het debat over de weg naar het socialisme opnieuw actueel gemaakt. Hoe paste de gemeentepolitiek daarin? Kon de SDAP tegelijk de partij van de revolutie zijn en die van de hervormingsarbeid, 'het werk van elken dag'?¹⁴ Juist nu vragen als deze de gemoederen beroerden, was er behoefte aan een program dat méér was dan een verlanglijstje. Gezien de polsslagen van de tijd zou het gemeentewerk van de SDAP 'zeker nog meer doelbewust socialistisch'¹⁵ moeten worden dan voorheen. In het nieuwe gemeenteprogram was dan ook, behalve een herziene en uitgebreide versie van het eisenpakket van 1899, een inleiding opgenomen over het karakter van de sociaal-democratische gemeentepolitiek.

De tekst begon met een ontkenning: 'De sociaal-democratische gemeentepolitiek stelt zich niet ten doel in de een of andere gemeente het socialisme te vestigen.' Deze vaststelling was op zichzelf niet nieuw; ze was geheel in overeenstemming met de teneur van een resolutie over gemeentepolitiek die de Socialistische Internationale reeds in 1900 had aangenomen. Kon de gemeente, hoe rood ook, dus geen socialisme brengen, wel konden hervormingen op gemeentelijk terrein de socialistische samenleving voorbereiden en benaderen: een gedachte uit de resolutie van 1900 die we eveneens terugvinden in het program van 1919. Door 'het inrichten en beheeren van allerlei instellingen ter voorziening in de behoeften der ingezetenen [...] bevordert de sociaal-democratische gemeentepolitiek de socialistische gedachte; werkt zij mede tot versterking van het besef van de noodzakelijkheid eener socialistische regeling', en wanneer de sociaal-democratie op een of meer terreinen der gemeentelijke bemoeienis een leidende rol zou kunnen veroveren – geen irreëel perspectief, in april 1919! – 'dan ligt daarin een machtige propaganda van elken dag, die

sterk spreekt tot de massa der arbeiders'. Geheel in de lijn der sociaal-democratische traditie gingen hervormingsarbeid en propaganda voor de vervanging van de kapitalistische maatschappij door een socialistische in deze formuleringen hand in hand. 'Er hoeft niet gekozen te worden tusschen het kleine en groote werk. Zij hooren onverbrekkelijk samen,' zoals Franc van der Goes zei.¹⁶ En op papier waren de reëel bestaande tegenstellingen in de partij inderdaad te verzoenen. Vrijwel zonder tegenstand en zonder hoofdelijke stemming nam het 'eenheidscongres' het nieuwe gemeenteprogram aan.

Toen acht jaar later, in 1927, wederom een partijcongres zich over een programtekst boog, was de gang van zaken ongeveer dezelfde. Het ontwerp volgde in grote lijnen het program van 1919 en voegde hier en daar punten toe, onder meer over de welvaartsbevordering op het platteland. De inleiding van 1919 bleef in haar hoofdlijnen onveranderd. 'In het oude programma begon zij echter met eene ontkenning', aldus Ed. Polak tijdens het congres, 'nl. dat de sociaal-democratische gemeentepolitiek zich niet ten doel kan stellen, in de een of andere gemeente het socialisme te vestigen. Daarna kwam eerst de meer positieve doelstelling. Wij vonden het beter het omgekeerde te doen en het positieve voorop te stellen.'¹⁷

Een kleine maar betekenisvolle ingreep. Datzelfde geldt voor een toevoeging in de formulering over de propagandistische betekenis van de socialistische gemeentepolitiek. 'Gelukt het om de sociaaldemocratische gemeentepolitiek op één of meer dezer gebieden de leiding te doen geven, *dan is daarmee niet alleen in sociaal opzicht belangrijk werk gedaan, maar dan ligt daarin ook een machtige propaganda van elken dag, die sterk spreekt tot de massa der arbeiders.*'¹⁸

Sedert het congres van 1919, acht jaar eerder, was het politieke klimaat veranderd. In plaats van de wereldrevolutie en de vestiging van het socialisme beleefde de wereld een herstel van het kapitalisme. In Nederland hadden de confessionele partijen hun positie in het parlement versterkt. Intussen was

het aantal sociaal-democratische raadsleden en wethouders echter verveelvoudigd. Ed. Polak, voorzitter van hun vereniging, roemde hun inzet en benadrukte (reagerend op een aanval in *De Telegraaf*) hun toewijding aan het algemeen belang.¹⁹

Het positieve vooropstellen, en 'in sociaal opzicht belangrijk werk doen', niet uitsluitend in het belang van het proletariaat maar ten dienste van het *algemeen belang*: die zaken, in 1927 nog figurerend *naast* de propaganda onder de arbeiders en de bevordering der socialistische gedachte, zouden in de sociaal-democratische gemeentepolitiek op den duur gaan prevaleren.

Rode wethouders?

De eerste generatie SDAP-gemeenteraadsleden was gewend aan een oppositierol: 'direkt resultaat had immer slechts een gering deel der socialistische voorstellen, op welk gebied ook'.²⁰ Het hinderde deze sociaal-democraten nauwelijks. Hun doel was niet de gemeente te besturen, maar 'in het belang van de arbeidersklasse en hare ontvoogding werkzaam te zijn'²¹; zij beschouwden zichzelf primair als verlengstuk van de plaatselijke arbeidsbeweging. Voor Schaper sprak het vanzelf dat loon en arbeidsduur van gemeentepersoneel geregeld moesten worden *overeenkomstig de eisen der vakbeweging* – Tak voorzag op dit punt al direct problemen – en hij meldde trots dat hij met zijn actie voor loonsverhoging het hele personeel van de gemeentereiniging in Groningen in één klap tot organisatie had kunnen brengen.²² Ook voor Hendrik Spiekman, evenals Schaper mede-oprichter van de partij, en vanaf 1901 gemeenteraadslid te Rotterdam, waren politieke actie, vakorganisatie en ombudswerk (via zijn Bureau voor Arbeidsrecht) nauw met elkaar verweven.²³ En de eerste SDAP-gemeenteraadsleden in Utrecht en Amsterdam (respectievelijk 1899 en 1902) waren beiden vakbondspioniers bij uitstek: respectievelijk Jan Oudegeest en Henri Polak.

Geen wonder dat de SDAP in de praktijk van haar gemeentepolitiek de gemeente dikwijls benaderde in haar dubbele rol als werkgeefster en sterke arm van de bourgeoisie. Zo stelden SDAP-raadsleden 'laakbaar politie-gedrag bij werkstakingen' aan de kaak en interpelleerden zij over weigeringen om collectes toe te staan voor uitgesloten arbeiders. Ook als de sociaal-democratie de grootste fractie of zelfs de meerderheid vormde, vond zij juist in zaken als deze het dagelijks bestuur van de gemeente of de burgemeester tegenover zich. In het Twentse Goor, waar staking en uitsluiting van textielarbeiders de gemoederen in beroering brachten, 'verzetten onze mannen zich vergeefs tegen het door den burgemeester uitgevaardigde samscholingsverbod'.²⁴

Ervaringen als deze toonden de grenzen van de lokale democratie. De SDAP was zich die grenzen scherp bewust. Zij realiseerde zich het gevaar van gedwongen medeverantwoordelijkheid voor maatregelen tegen de arbeiders, die het vertrouwen van haar aanhang in één klap teniet zouden kunnen doen. En hoe moeilijk was het vaak niet geweest dat vertrouwen te verwerven! Van enthousiasme voor het bezetten van wethouderszetels was dus aanvankelijk geen sprake.

Niettemin drong zich deze kwestie steeds meer op. Propaganda makend voor de omverwerping van het kapitalisme, maar ook voor zaken die samen met vooruitstrevende elementen van de burgerij via de wetgeving verwezenlijkt konden worden – zoals algemeen kiesrecht en de achturedag –, beleefde de SDAP in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog een spectaculaire groei. Die groei was niet gelijk over het land verdeeld. De bolwerken van SDAP-invloed lagen in de noordelijke provincies, in Twente en in Noord-Holland (vooral de Zaanstreek en Amsterdam). Ze was er ondanks het beperkte kiesrecht niet zelden de grootste partij en had plaatselijk zelfs een meerderheid. Dit was reeds in 1907 het geval in Goor en Leeuwarderadeel; in 1913 ook in Zaandam.

Het verwerven van een meerderheid via verkiezingen was

de droom van veel parlementaire socialisten. Hun standpunt ten aanzien van regeringsverantwoordelijkheid – of het nu ministers of wethouders betrof maakte voor het socialistische gevoelen weinig verschil – kan omschreven worden als ‘nee, tenzij’. Niet doen dus, tenzij we de meerderheid hebben veroverd (of andere uitzonderlijke omstandigheden een afwijking van de lijn rechtvaardigen). Maar ook nu deze meerderheidspositie voor het eerst op plaatselijk niveau verworven was, en de SDAP haar eerste wethoudersposten bezette (1907), bleven er reserves. De gemeente bleef immers afhankelijk van de rijkswetgeving; de burgemeester, tevens hoofd van de politie, was niet door de raad gekozen – redenen waarom Wibaut waarschuwde dat de post van wethouder voor een sociaal-democraat niet benijdenswaardig was, zelfs met een raadsmeerderheid van geestverwanten. Ontbrak die meerderheid, dan vond hij dat SDAP'ers zich niet door gelegenheidscombinaties op een wethouderszetel moesten laten plaatsen: afhankelijkheid van steun van burgerlijke partijen zou uiteindelijk de propaganda schaden. De positie der arbeidersklasse zou niet worden versterkt maar verzwakt.²⁵

Wibaut verdedigde in 1913 met succes hetzelfde standpunt toen de SDAP debatteerde over het aanvaarden van ministersportefeuilles. Overigens bestond er in de partij toen al een belangrijke stroming die, zowel op gemeentelijk als landelijk niveau, meer neigde tot ‘aanpakken’. En ook Wibauts eigen standpunt was niet absoluut afwijzend. Er konden zich situaties voordoen waarin de partij weliswaar geen meerderheid had, maar waarin het al dan niet aanvaarden van bestuursverantwoordelijkheid tevens betekende het al dan niet realiseren van belangrijke sociale hervormingen. Dan was ook hij vóór aanvaarding.

Precies die situatie deed zich weldra voor in Amsterdam, waar de raadsverkiezingen in 1913 een grote zege voor de SDAP opleverden. Het was de mogelijkheid zijn ideeën over de gemeentelijke bouw van arbeiderswoningen in praktijk

te brengen, die Wibaut en met hem de Amsterdamse sociaal-democratie ertoe bracht hun afwijzende houding ten aanzien van wethouderszetels te herzien. In maart 1914 aanvaardde hij de portefeuille van Volkshuisvesting en Arbeidszaken.

Wibaut was niet de eerste SDAP-wethouder in een gemeente waar de partij een minderheid vormde: in 1912 was J.E.W. Duijs hem te Zaandam al voorgegaan. (Zaandam had kort daarop nog een primeur: K. ter Laan werd er in 1914 de eerste socialistische burgemeester.)²⁶ Niettemin betekende het besluit van de SDAP in de hoofdstad, mede door het gewicht van de persoon – zelf tot voor kort tegenstander van een dergelijke stap – een keerpunt. Het tijdstip, pal voor het uitbreken van de wereldoorlog, speelde een belangrijke rol. Niet ten onrechte merkt Frits de Jong op dat ‘in Wibaut het stedelijk socialisme door *het noodzakelijk ingrijpen in oorlogstijd* zijn kansen krijgt’.²⁷ De uitvoering van de bouwplannen werd vertraagd, maar Wibaut werd nu ook de verantwoordelijke man voor de levensmiddelenvoorziening. Zijn rol in de distributie en prijsbeheersing der eerste levensbehoeften was van dien aard dat Troelstra hem in de Tweede Kamer naar voren schoof als kandidaat-opvolger voor de falende minister Posthuma. Anderzijds bleek hoezeer de gemeentepolitiek voor de sociaal-democraten een tweesnijdend zwaard was. In 1917 leidde de levensmiddelen-schaarste tot bloedige botsingen tussen de bevolking en de politie (het ‘aardappeloproer’) waarbij doden en gewonden vielen. De SDAP en met name Wibaut kregen het zwaar te verduren. Hij trad niet af; maar ‘geen enkele moeilijkheid bij het besturen heeft hem zo geschokt als deze gebeurtenissen’.²⁸ Ook electoraal gezien kwam de SDAP in de hoofdstad niet zonder kleerscheuren door de oorlogsjaren heen. De partij zakte er na de raadsverkiezingen van 1919 van 15 naar 13 zetels, terwijl zij bijna overal elders grote vooruitgang boekte.

Deze verkiezingen – de eerste raadsverkiezingen na de in-

voering van het algemeen kiesrecht voor mannen – maakten de wethouderskwestie opnieuw actueel. In de oorlogsjaren was het aantal rode wethouders beperkt gebleven. In 1916 waren het er dertien, verdeeld over Amsterdam, Zaandam en een handvol andere gemeenten in Noord-Holland, Twente en Friesland. In 1917 kwamen onder andere Den Haag en Schiedam daar nog bij. Het lag voor de hand dat na de verkiezingen van 1919 ‘in een groot aantal gemeenten zich voor de sociaal-democratische raadsfracties de vraag zal voordoen, of het gewenscht is zich beschikbaar te stellen voor deelneming aan het dagelijksch bestuur der gemeente’.²⁹ Het congres van 1919 dat zoals we zagen ook een nieuw gemeenteprogram vaststelde, nam een motie aan die richtlijnen formuleerde voor de raadsfracties, respectievelijk de afdelingen. Uitgangspunt bleef het perspectief van een meerderheid. Wanneer die (nog) ontbrak, mocht ‘alleen dan’ een wethouderspost worden aanvaard indien 1. ‘voldoende vaststaat, dat mede daardoor de verwezenlijking van belangrijke punten van ons gemeenteprogram wordt verzekerd’ [...]; 2. ‘vooraf door de Partijafdeeling of -federatie de wenschelijkheid der aanvaarding is uitgesproken’ [...]; 3. vóór het nemen van het besluit in de afdeling of federatie, het advies van het partijbestuur was ingewonnen. – Weliswaar werd dit derde punt geformuleerd als een wenselijkheid, maar de partijleiding interpreteerde het in de praktijk als een eis. Bovendien zou het uit te brengen advies bepaald niet vrijblijvend zijn: ‘geen bindend advies natuurlijk, maar wij verwachten dat het steeds gevolgd zal worden’, zoals Wibaut tijdens het congres onder hilariteit verklaarde.³⁰

Dit alles klinkt nog sterk naar ‘nee, tenzij’. De weerstanden in de partij tegen socialistische wethouders waren dan ook nog altijd aanzienlijk. Door ervaringen als die te Amsterdam, en in het algemeen de verscherping van de politieke tegenstellingen na de gebeurtenissen van november 1918, waren ze nog toegenomen. Slechts indien de raadsfractie én haar plaatselijke achterban (de afdeling) én de partijleiding ‘ja’ zeiden en

zij dus allen voldoende garanties zagen voor het realiseren van eigen programapunten, was deelname aan het dagelijks bestuur van een gemeente toegestaan.

De uitvoering van het congresbesluit was geen sinecure. Het aantal SDAP-raadsleden, vóór de verkiezingen circa vierhonderd, was ongeveer verdrievoudigd. Illustratief is de situatie in het Zuidhollandse Ammerstol: de SDAP kwam er van nul op vier zetels, dat wil zeggen de absolute meerderheid, en aanvaardde de beide wethouderszetels. De partijleiding wenste greep op de lokale ontwikkelingen te houden en omgekeerd was er in het land een schreeuwend behoefte aan voorlichting en advies over gemeenteraadswerk in het algemeen en wethoudersbenoemingen in het bijzonder. Er heerste 'een sterke oppositiegeest'³¹ in veel plaatsen; maar het kwam toch ook nogal eens voor dat de partijleiding zelf de afdelingen respectievelijk raadsfracties afremde in hun gretigheid om wethouderszetels te bezetten.³²

Bij de beantwoording van de vraag of dit al dan niet moest gebeuren, keek men naar getalsverhoudingen, coalitiepartners en program. Wat de getalsverhoudingen betreft: zowel in de raad als in het college moest er een meerderheid bestaan die de uitvoering van een 'democratisch' dat wil zeggen sociaal program steunde. Als coalitiepartners kwamen traditioneel de vrijzinnig-democraten het meest in aanmerking, maar juist zij hadden na de invoering van het algemeen kiesrecht terrein moeten prijsgeven. Anderzijds wekten juist in deze periode de confessionele partijen de indruk de sociale kwestie nu ook te hebben ontdekt en de arbeiderseisen hoge prioriteit te geven. De stemming in deze kringen was echter tegelijk fel antisocialistisch. 'November 1918' lag vers in het geheugen!

Bij de socialisten zelf was de sfeer intussen allesbehalve defensief. Dat blijkt uit de manier waarop zij hun programeisen naar voren brachten. De socialisatie stond alom hoog in het vaandel. In de praktijk mikte men vooral op stichting dan wel uitbreiding van gemeentelijke bedrijven in de levensmidde-

lensector: gemeentelijke winkels, gemeentelijke bakkerijen, groenten- en aardappelteelt voor gemeenterekening. Natuurlijk, er moest tactisch worden geopereerd; dat hield echter niet in: zoveel mogelijk wethouderszetels in de wacht slepen, maar vooral: zo optreden dat geen scheiding kan worden gecreëerd tussen de partij en haar aanhang. Voor pressie van burgerlijke zijde om de revolutie af te zweren mocht niet worden geweken.

De striktheid waarmee het partijbestuur zijn eigen regels toepaste liep nogal uiteen. De indruk ontstond dat het met de betreffende congresresolutie 'over het algemeen niet ernstig genomen wordt' – bij voorbeeld in gemeenten als Rotterdam en Den Haag, twee van de vele waar wethouderszetels werden aanvaard. Daarentegen werd de sociaal-democratie in het katholieke zuiden in ronde bewoordingen duidelijk gemaakt wat haar taak was: 'de scherpst mogelijke oppositie voeren', zo heette het in een brief aan de Bossche partijgenoten. Ofschoon deze zich keurig hielden aan de eis van een urgentieprogram, gaf het partijbestuur er de voorkeur aan 'dat er onzerzijds niet gewethouderd wordt'.³³ Men zou immers gedoemd zijn aan de leiband van de katholieke meerderheid te lopen? Hier was geen sprake meer van 'nee, tenzij'; het was nee-zonder-meer. Breda kreeg hetzelfde consigne. Zelfs voor Maastricht, met zijn negen SDAP-raadsleden het sterkste bolwerk in het zuiden, adviseerde het partijbestuur zonder meer te weigeren. Van het opstellen van een urgentieprogram, al was het maar om de weigering te kunnen legitimeren, werd niet gerept. Overigens waren ook in deze afdeling zelf de weerstanden tegen meebesturen nog sterk.³⁴ In geheel Noord-Brabant en Limburg – samen goed voor ruim driehonderd gemeenten (circa 30 procent van het totaal) – bleven de sociaal-democraten buiten de colleges van B & W.

Ten slotte bleken in 73 gemeenten in totaal 89 wethouderszetels door SDAP'ers te zijn aanvaard: een aantal dat ruim vier maal zo groot was als vóór de verkiezingen, maar niet indruk-

wekkend als men de totale sterkte van de SDAP in de gemeenteraden in aanmerking neemt. Toch was menigeen bezorgd over de gevolgen voor de partij. Kwam het er niet op neer dat zij de burgerlijke partijen een handje hielp bij het in stand houden van het kapitalisme – of in elk geval die schijn wekte?³⁵ Met name Troelstra liet zich bij herhaling uiterst negatief uit over sociaal-democratische wethouders; het liefst zou hij sommigen ‘van hun zetels trappen’. Hij sprak van ‘krachtsverspilling aan bourgeoisie-onderonsjes’, alles ten koste van ‘het groote socialistische werk’, te weten de propaganda.³⁶ Op het congres in maart 1921 plaatste hij opnieuw ‘de groote idealen van het socialisme’ *tegenover* de praktische gemeentepolitiek³⁷ – alsof de partijgenoten die op laatstgenoemd terrein werkten niet evenzeer die grote idealen trachtten te verwezenlijken. Als Wibaut en consorten niet ervan overtuigd waren geweest dat hun gemeentebedrijven een geweldige propaganda voor het socialisme konden vormen, zouden zij er nooit aan zijn begonnen.

Troelstra vertolkte overigens ongetwijfeld een gevoel dat in de partij wijd verbreid was en oogstte dan ook ‘daverend applaus’. Maar hoe principieel was zijn weerstand tegen het ‘wethouderen’? Het antwoord moet luiden: even weinig principieel als, au fond, zijn afkeer van socialistische ministerszetels. Natuurlijk kon het bekleden van ambten en functies in organen van de burgerlijke maatschappij leiden tot verloedering, baantjesjagerij, vervreemding van de partij (dat gold trouwens ook voor het lidmaatschap van de Kamer). Maar aangezien Troelstra voor zover bekend nooit neigingen heeft vertoond moties over het opgeven van wethouderszetels te ondersteunen, kan men zijn tamelijk ongerichte uitvallen moeilijk anders kwalificeren dan als onorganisorisch optreden; spelen op het klavier van het revolutionaire sentiment zonder daar werkelijk consequenties aan te willen verbinden.

Partijvoorzitter Vliegen en opper-wethouder Wibaut lieten hem maar begaan. Troelstra was een van de weinige vooraan-

staande SDAP'ers die nooit lid van een gemeenteraad waren geweest. Het combineren van activiteiten als raadslid of wethouder (of burgemeester: Ter Laan!) met het lidmaatschap van Tweede of Eerste Kamer bleef nog jarenlang heel gebruikelijk. Van een tegenstelling tussen landelijke en gemeentelijke politiek in de SDAP kan alleen daarom al moeilijk worden gesproken. Op beide terreinen werd mee-regeren, in het belang van de arbeidersklasse wel te verstaan, van iets zeer uitzonderlijks weldra tot een aanvaarde zaak, althans voor de meerderheid van de partijleiding.

In de afdelingen bleef het wantrouwen tegen het fenomeen van de sociaal-democratische wethouder zich echter regelmatig manifesteren. Diverse afdelingen pleitten voor een terugkeer naar het oude standpunt – geen wethouders totdat de partij de meerderheid heeft – of wilden de deelname aan colleges van B & W op andere manieren aan striktere voorwaarden binden, bij voorbeeld 'een behoorlijk socialistisch program'.³⁸ In 1923 werd het betreffende congresbesluit uit 1919 echter verruimd in zoverre dat niet alleen 'de verwezenlijking van belangrijke punten van ons gemeenteprogram', maar ook het tegengaan van een reactionaire gemeentepolitiek motief kon zijn voor aanvaarding van wethouderszetels. Bovendien was een met burgerlijke partijen gesloten overeenkomst op grondslag van een gemeenschappelijk program – het zogenaamde compromis-program – niet langer een voorwaarde. Wat bleef was de eis dat de plaatselijke afdeling of federatie het besluit moest nemen en dat dit besluit goedkeuring van de partijleiding behoeft.³⁹ SDAP'ers die wethouder werden, bleven in de eerste plaats representant van de partij. Deze bezwoer hen, voeling met fractie en afdeling te houden: 'slechts zoo kunnen wij niet alleen wat bereiken, doch ook de eischen van de propaganda in 't oog houden.'⁴⁰

Over het geheel genomen bleven de uitgangspunten gelijk. Bestuursverantwoordelijkheid was geen doel op zichzelf. Maar 'als wij daarmee een stoot kunnen geven aan de her-

vormings-politiek in socialistische richting'⁴¹ en bovendien de eisen van de propaganda niet in het gedrang kwamen, dan mocht een SDAP-fractie ook als minderheid een wethouderspost aanvaarden.

Dat de richtlijnen van 1919, bijgesteld in 1923, in de praktijk steeds soepeler werden toegepast, bleek in 1927. Had het partijbestuur acht jaar tevoren de afdelingen in het zuiden nog ernstig ontraden in de colleges van B & W te stappen, nu klonken er heel andere geluiden. Brunssum werd aangespoord 'er alles op te zetten om in de dagelijksche leiding der gemeentezaken betrokken te worden'. Tegen de gang van zaken in Nijmegen, waar de SDAP zonder program of welke voorwaarde dan ook in het college was gestapt, had het partijbestuur geen bezwaren. De Tilburgse SDAP moest zelfs verantwoorden waarom zij bij de wethoudersverkiezing haar steun aan de R.K. Volkspartij had onthouden.⁴² De politieke verdeeldheid van de katholieken onderling moest immers juist worden geëxploiteerd. In Gouda kwam het zelfs tot een college van sociaal-democraten en katholiek-democraten. De 'antithese' was ook op plaatselijk niveau geen vanzelfsprekendheid meer.

De zo gewenste eenheid van optreden kwam intussen niet tot stand. Er waren zoals altijd rekkelijken en preciezen. De scheidslijnen liepen niet zelden dwars door afdelingen en fracties heen. Dan waren er nog de persoonlijke ambities. De partijleiding mocht blij zijn als zij bij plaatselijke moeilijkheden al te grote schade kon voorkomen.

In 1931 werden er weer raadsverkiezingen gehouden. Het totale aantal SDAP-gemeenteraadsleden steeg met ruim tweehonderd naar 1343; de groei kwam vooral van de kleinere gemeenten. Het partijbestuur besloot, de afdelingen en raadsfracties voortaan zelf te laten uitmaken of het aanvaarden van wethouderszetels in het belang der partij was. Want hoe konden vanuit Amsterdam die enorme verscheidenheid aan plaatselijke situaties beoordelen? Bovendien hadden de afde-

lingen en fracties inmiddels een ruime ervaring opgedaan; ze werden geacht zelfstandig hun besluit te kunnen nemen.⁴³

Het aantal sociaal-democratische wethouders steeg dat jaar tot 126 in 108 gemeenten.⁴⁴ 'Nee, tenzij' was veranderd in 'ja, mits': mits het belang van de partij niet in het gedrang kwam, dit ter beoordeling van de plaatselijke partijgenoten. Dat die beoordeling weldra grote problemen zou opleveren, zullen we nog zien.

Mogelijkheden en grenzen

Was na de invoering van het algemeen kiesrecht de rode wethouder in grote delen van het land een min of meer normale verschijning geworden, dat betekende niet dat de SDAP daarvoor als vanzelf 'verburgerlijkte' of naar rechts schoof. Onjuist is in elk geval de suggestie dat het 'bijna uitsluitend representanten van de rechtervleugel' waren die op het terrein van de gemeentepolitiek acte de présence gaven⁴⁵ – tenzij men de bereidheid om lid van een gemeenteraad te worden en zich te verdiepen in wat daar speelt, op zichzelf al 'rechts' vindt. Arie Heijkoop, Eltjo Rugge, Agnes de Vries-Bruins, Franc van der Goes, Ben Sajet, Henk Sneevliet, enzovoort enzovoort... 'rechts'? Niet alleen zij zelf zouden het met verbazing hebben vernomen.

Heijkoop was een van de 'revolutionairen' van november 1918. Kort daarop wethouder geworden te Rotterdam, hield hij de 'burgerlijken' uitdagend voor dat hij ook op deze post partijman bleef en niets wenste te verloochenen. Toen in 1920 een politieke staking op touw werd gezet tegen de 'anti-revolutie-wet', lieten SDAP-wethouders als A. de Zeeuw (eveneens Rotterdam), S.R. de Miranda en Wibaut (Amsterdam) hun solidariteit met de stakers zwaarder wegen dan het oordeel der burgerlijke tegenstanders. Ook in Den Haag, waar de latere partijleiders J.W. Albarda en W. Drees de eerste rode wethouders waren, stelde de SDAP zich hard op als principiële

zaken zoals grondpolitiek en erfpacht op het spel stonden.⁴⁶ De geschiedenis van de gemeentepolitiek in de drie grote steden – om ons even hiertoe te beperken – laat zien dat de SDAP-wethouders zeker niet onder alle omstandigheden aan hun zetels kleefden. Er werden harde politieke conflicten uitgevochten, het kwam meer dan eens tot crises en ‘wethouderloze tijdperken’. Deelname aan de dagelijkse besturen van de gemeenten was geen doel op zichzelf noch een bewijs van ‘erbij te horen’; er moest iets substantieels tot stand gebracht kunnen worden in het belang van de arbeidersklasse. Dat criterium gold in 1914, het bleef gelden in 1919 en ook in de jaren twintig.

Het terrein waarop de resultaten van de sociaal-democratische gemeentepolitiek niet alleen spectaculair maar ook duurzaam waren, was dat van de volkshuisvesting. Immers: verbeterde arbeidsvoorwaarden van gemeentewerklieden kun je weer verslechteren, verkleinde schoolklassen kun je weer vergroten, maar een goed gebouwde arbeiderswoning blijft staan; in elk geval een poos. Ruge (Groningen), Heijkoop – ‘Arie Beton’ – (Rotterdam), Wibaut en De Miranda (Amsterdam), S.P. Baart (Delft), M.A. Reinalda (Haarlem) en anderen waren op dit terrein actief. Vooruitgang werd echter ook geboekt op andere terreinen, zoals onderwijs en volksontwikkeling, volksgezondheid (denk aan de tuberculosebestrijding, de zuigelingen- en bejaardenzorg).

Zonder daarom hun heilig ideaal af te zweren, wilden de sociaal-democraten ‘de kapitalistische maatschappij voor de arbeiders zo bewoonbaar mogelijk maken.’⁴⁷ Dat zij in dit opzicht iets konden bereiken kwam niet in de laatste plaats doordat voor een aantal maatregelen langzamerhand ook in andere politieke partijen steun kon worden verworven. Vanouds golden de vrijzinnig-democraten als de meest voor de hand liggende bondgenoten; inmiddels waren ook katholieken en antirevolutionairen respectievelijk ‘democratische’ elementen in deze stromingen voor samenwerking te porren. Door getals-

verhoudingen op elkaar aangewezen, stelden de partijen vast dat hun praktische verlangens elkaar op een aantal punten naderden. ‘De sociaal-democratische gemeentepolitiek,’ aldus Wibaut, ‘onderscheidt zich, afgezien van haar strekking, op meer dan een gebied niet van die van sommige burgerlijke partijen of groepen, door een scherp verschil in de soort van maatregelen. Zij onderscheidt zich veel meer in de omvang, in de kracht en in de snelheid waarmee de maatregelen worden doorgevoerd. En het is geen reformistisch verraad of bederf, te erkennen dat het niet anders is.’⁴⁸ Weliswaar golden de stichting en uitbreiding van gemeentebedrijven, erfpacht enzovoort als typisch socialistisch, en verdedigde Wibaut zelf tegenover Troelstra de betekenis van het overheidsbedrijf juist voor de propaganda.⁴⁹ Maar in feite betrof het zoals we zagen een erfenis van links-liberale herkomst. Zo stond de gemeentelijke wasserij – paradepaardje van de Amsterdamse SDAP, vooral ook met het oog op de propaganda onder de vrouwen – reeds in 1891 op het verlanglijstje van de Vrije Vrouwen Vereeniging.⁵⁰

Niet zozeer de soort van maatregelen dus, als wel de energie en het tempo waarmee socialisten ze uitvoerden maakten hen tot de bouwers bij uitstek van wat, naar analogie van de ‘welvaartsstaat’, de ‘welvaartsgemeente’ is genoemd. ‘Sterker dan andere fracties stonden wij, met onze soepele en vooruitstrevende geest, open voor al de nieuwe dingen, die hier gebeuren moesten.’⁵¹ Bij al haar bevlogenheid, had de sociaal-democratie toch ook een sterk praktische, om niet te zeggen pragmatische inslag: ze wilde ‘aanpakken wat mogelijk is’⁵² – en dat was tijdens de Eerste Wereldoorlog de opening van een gaarkeuken, tien jaar later de bouw van een woonwijk, en weer tien jaar later de uitvoering van een werkverschaffingsproject.

Misschien kon een magistraat als Wibaut juist daarom zo inspireren, omdat hij bij dit alles zijn gevoel voor proporties niet verloor. Bij al zijn bestuurswerk behield hij, méér dan collega’s als Ed. Polak en E. Boekman, een helder bewustzijn

van wat socialisten oorspronkelijk voor ogen stond. Enkele jaren voor zijn dood, in 1934, wees hij in een toespraakje de jongeren van de AJC erop hoe *weinig* er nog maar was bereikt. Dat was geen valse bescheidenheid, maar werkelijkheidszin. Koos Vorrink, die datzelfde jaar partijvoorzitter werd, zou een heel andere toon aanslaan: 'Er is [...] voor de arbeiders niet veel meer te wensen en te verlangen over'; het socialisme was volgens hem in Nederland bijna verwezenlijkt.⁵³

Vorrink draafde door. Er bleef wel degelijk veel te wensen over. Dat lag niet aan de ijver of de kwaliteit van de rode wethouders. De sociaal-democratie zette voor het besturen der gemeenten haar beste mensen in, en in zoverre kan men van een 'typische wethouderspartij' spreken.⁵⁴ Dat de prestaties op het gemeentelijke vlak breder uitgemeten werden naarmate de onmacht in de landelijke politiek zwaarder ging wegen, hoeft ons niet te verwonderen; hun reikwijdte bleef echter beperkt, niet alleen in de diepte maar ook in de breedte.

Dat blijkt om te beginnen uit de cijfers. De bewering van Cohen dat de SDAP in 1930 in de dagelijkse besturen van gemeenten en provincies 'ongeveer naar evenredigheid vertegenwoordigd' was⁵⁵, is aan de optimistische kant. Bezette de partij in de jaren tussen de twee wereldoorlogen 20 tot 24 procent van de zetels in de Tweede Kamer, in de colleges van B & W bleef zij daar ver beneden. In de jaren twintig, 'tijd van opbouw, van opgang en optimisme'⁵⁶, bleef het totale aantal sociaal-democratische wethouders in de meer dan duizend Nederlandse gemeenten beneden de honderd. In de drie zuidelijke provincies te zamen kon je ze zelfs op de vingers van één hand tellen, ofschoon de partij daar in de steden en industriecentra toch een positie van betekenis innam.

Was van evenredige vertegenwoordiging dus geen sprake, waar de SDAP wél wethouders had waren er weer andere beperkingen. Gemeenteraden waar de SDAP een sterke positie innam of zelfs over een meerderheid beschikte, stuitten op de onverbiddelijke grenzen van de gemeentelijke autonomie

waar Wibaut in 1908 al op gezinspeeld had; ze zagen hun meerderheidsbesluiten niet zelden stuklopen op burgemeesters, gedeputeerde staten, commissarissen der koningin. Desnoods zetten dezen de lokale democratie op een laag pitje, totdat de marechaussee orde op zaken had gesteld.⁵⁷

Een van de terreinen waar de gemeente gebonden was aan rijkswetgeving, was dat van het onderwijs. De wet-De Visser uit 1920 verplichtte de gemeenten, gebouwen en leermiddelen te bekostigen voor de confessionele scholen die nu in snel tempo overal werden opgericht. Hoe loyaal sociaal-democratische wethouders van onderwijs als Albarda (Den Haag) de regels ook uitvoerden⁵⁸, het was niet precies de soort volksontwikkeling die de SDAP voor ogen stond. Ook op een ander belangrijk terrein, dat van de werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, knelden de banden der rijksregelingen.

Waar kwam, gegeven deze beperkingen, de sociaal-democratische gemeentepolitiek het meest tot bloei, en wie profiteerden er het meest van? Het vergelijkingsmateriaal is nog te beperkt, maar ik heb de indruk dat socialistische raadsleden in de steden over het algemeen beter met het gemeenteprogram van hun partij uit de voeten konden dan die op het platteland. De laatsten voelden zich door de partij verwaarloosd. Het blad *De Gemeente*, het cursusmateriaal voor raadsleden, de bijeenkomsten, het was alles eenzijdig op de situatie in de grote steden en met name Amsterdam toegespitst. Intussen vertoonden ook de stedelijke gemeenten met SDAP'ers in het college grote onderlinge verschillen. Het kwam voor dat de partij 'mee mocht doen' zonder een stempel op het beleid te kunnen zetten (Nijmegen 1927) of pas mee ging doen op een tijdstip dat weinig mogelijkheden bood (Vlissingen 1931, Utrecht 1935).⁵⁹

In de steden waren het dan weer vooral de geschoolde, georganiseerde, 'fatsoenlijke' arbeiders die profiteerden van de uitbreiding der gemeentelijke activiteit. Zij mochten de nieuwe woningen betrekken. Voor arbeiders wier levensstijl te ver

van de norm afweek, werden aparte complexen gebouwd en opvoedingsstrategieën bedacht.⁶⁰ We raken hier een cruciaal punt. Het streven van de sociaal-democratie was vanouds gericht op 'verheffing van de arbeidersklasse'. Maar terwijl dit oorspronkelijk verstaan werd als *ontvoogding*, was het gaandeweg steeds meer opvoeding en dus *bevoogding* gaan betekenen. In plaats van zich zoals vroeger te richten op het gehele proletariaat, oriënteerde de SDAP zich steeds sterker op de eigen cliëntèle, de 'ontwikkelde' arbeider, lid van partij en vakbond. Arbeiders die 'aan de kant bleven staan', dat wil zeggen ongeorganiseerd waren, langdurig werkloos, ongeschoold, communist, of asociaal – kenmerken die in de SDAP-optiek gaandeweg samenvielen –, beschouwde men niet meer als een te winnen groep maar als een gevaar voor de samenleving. Op dit punt kwamen de opvattingen van sociaal-democraten en confessionelen steeds dichterbij elkaar.

Sprekend over het werk van de SDAP-wethouders in Amsterdam, merkt Ger Harmsen op hen niet te kunnen vrijpleiten 'van een paternalisme en een humanistisch verlicht regentendom'.⁶¹ Dat sluit waardering voor hun prestaties niet uit. Maar in een afweging van mogelijkheden en beperkingen van sociaal-democratisch gemeentebestuur moet ook dit aspect worden betrokken.

Voor een definitieve afweging is het nog te vroeg. Wel is een voorlopige conclusie mogelijk. 'De vaak sterk socialistische gemeentepolitiek', voor Schöffers een belangrijk kenmerk van de Nederlandse samenleving in het interbellum⁶², moeten we vooral zoeken in een klein aantal stedelijke gemeenten in de jaren twintig. Het succes waar Borrie van spreekt was – dáár – reëel, en had bovendien een zeker uitstralings-effect. Maar in de jaren dertig zou blijken hoe kwetsbaar de verworvenheden waren.

De jaren dertig

De periode 1890-1930 was volgens Maas 'de bloeitijd van het gemeentebeheer'.⁶³ Vooral gedurende het laatste van deze vier decennia had de SDAP in die bloei gedeeld en hem bevorderd. Een nieuwe wet op de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten (1929) en vooral de wijze waarop de opeenvolgende regeringen in de magere jaren dertig van deze wet gebruik maakten, stortten het gemeentebeheer echter in een crisis. De bevoegdheid van de gemeenten om zelf inkomstenbelasting te heffen – hoeksteen van de gemeentelijke autonomie – verdween; in plaats daarvan kregen ze voortaan van het rijk een uitkering uit het Gemeentefonds, volgens een bepaalde verdeelsleutel.

In de SDAP was de wet verdeeld ontvangen. Wibaut was fel en principieel tegen. Maar de meeste sociaal-democraten zagen in de nieuwe regeling voldoende compensatie en zelfs voordelen: het ontstaan van belastingparadijsjes als Wasse-naar en het Gooi was nu niet meer mogelijk. Principiële voorstanders van gemeentelijke autonomie waren ook de sociaal-democraten nooit geweest.⁶⁴

Kort nadat beide kamers der Staten-Generaal de wet aangenomen hadden, kelderden de aandelenkoersen op de effectenbeurs in New York. Een nieuw tijdperk brak aan. Wat aanvankelijk slechts een beurscrisis scheen, zou uitgroeien tot een wereldomvattende economische en allengs ook politieke crisis van ongekend lange duur. In die crisisjaren bleek hoezeer de regering onder het nieuwe financieringsstelsel de uitgaven der gemeenten kon manipuleren. Weigerden gemeenteraden bij voorbeeld de salarissen van het gemeentepersoneel of de steunnormen aan te passen aan de richtlijnen uit Den Haag, dan volgden er financiële sancties. Die konden zo zwaar zijn dat zelfs de meest recalcitrante gemeenten op den duur voor de druk bezweken. De vrees dat als men hardnekkig bleef, Den Haag ten slotte een regeringscommissaris zou sturen,

was niet helemaal ongegrond. In het autoritaire klimaat van die jaren zou een groot deel van de bevolking en de pers zo iets trouwens met luid applaus hebben begroet. Eleganter en vermoedelijk ook effectiever zou het echter zijn wanneer de gekozen gemeentebestuurders zelf, de sociaal-democraten liefst inclusief, vrijwillig (wat heet), min of meer als uitvoerende ambtenaren het in Den Haag geconcipeerde afbraakbeleid plaatselijk tot realiteit maakten. En dat was ook precies wat ten slotte gebeurde.

Deze ontwikkeling voltrok zich niet van de ene op de andere dag en, wat de sociaal-democratie betreft, ook niet zonder hevige schokken. Het kon niet anders of ook de meeste sociaal-democraten, gewend aan opgang – van de economie, de welvaart, de electorale resultaten, de ledentallen –, onderschatten de ernst en de duur van de depressie. Op zichzelf was het verschijnsel van een tijdelijke teruggang en de daaruit voortvloeiende spanningen niet nieuw. Ook in de jaren twintig deed zich wel eens wrijving tussen partij en vakbeweging voor wanneer partijgenoten in hun kwaliteit als gemeentebestuurder (en dus werkgever van gemeentepersoneel) verbeteringen in de arbeidsvoorwaarden weer geheel of gedeeltelijk ongedaan maakten.⁶⁵ Maar de lange duur van deze nieuwe crisis, de schaal waarop er nu gesneden en gehakt ging worden, de onmacht der gemeenteraden, overgeleverd aan de heilmeesters in Den Haag – dat alles schiep een situatie waarin geen enkele ervaring uit het verleden houvast bood. Hoe te reageren op de jobstijdingen uit Den Haag? Algemene pleidooien, tégen het afwentelen van de crisislasten op de gemeenten en vóór de zelfstandigheid van de gemeentebesturen, waren niet voldoende. Het rijk dwong de gemeenten en daarmee ook de sociaal-democratische raadsfracties tot pijnlijke keuzes. Lonen verlagen? Steun verlagen? Sociale voorzieningen afbreken? Of dit alles weigeren en op een acuut kastekort afstevenen?

Had de partijleiding de afdelingen en fracties geleidelijk

aan meer ruimte gegeven zelf hun plan te trekken, nu sloeg de slinger weer naar de andere kant. Het partijbestuur, van alle kanten bestormd met smeekebeden om richtlijnen, verspreidde de ene circulaire na de andere, zonder te kunnen verhinderen dat de interpretatie van die circularies weer tot nieuwe verwarring leidde: ze moesten immers tot verzet stimuleren, maar tevens de achterdeur naar concessies openhouden. De crisisproblemen dreven de partijgenoten op een hoop, maar eenheid van optreden was nu juist op het terrein van de gemeentepolitiek haast per definitie onmogelijk. In de jaren 1931-1932 groeide de verwarring naar een climax. De partijraad – een orgaan dat zich anders voornamelijk over organisatorische kwesties en kandidaatstellingen voor Eerste en Tweede Kamer boog – debatteerde maar liefst zes maal achter elkaar over de in de gemeenten aan te nemen houding. In vier van deze zes gevallen waren ook vertegenwoordigers van de raadsfracties uitgenodigd.⁶⁶ Voor zover er scheidslijnen tussen links en rechts te bespeuren waren liepen ze dwars door deze groep heen.

Vanaf het najaar van 1931 escaleerden de problemen snel. Begin oktober vond in Rotterdam een speciaal crisiscongres plaats van SDAP en NVV gezamenlijk. De bedoeling was een vastberaden, eensgezinde houding te demonstreren, maar de leiders van de moderne arbeidersbeweging waren pessimistisch. De werklozen waren 'niet zoo opstandig als men wel zou willen' en de georganiseerde arbeiders die nog werk hadden 'komen niet eerder, dan wanneer ook voor hen de nood aan de man komt'.⁶⁷ Niettemin ging er in november een circulaire naar de raadsfracties die geheel in het teken stond van 'het allerkrachtigste verzet' van partij en vakbeweging samen tegen regeringsplannen met betrekking tot de lonen van het overheidspersoneel, de crisisuitgaven, de uitgaven voor onderwijs, woningbouw enzovoort. Mocht hier of daar twijfel rijzen over de te volgen gedragslijn, dan moest de fractie 'zich onverwijld richten tot het Partijbestuur'.⁶⁸

Twee maanden later echter, in januari 1932, werden de eerste grote scheuren in het front zichtbaar. De SDAP-wethouders in Rotterdam, gesteund door de meerderheid van hun eigen fractie, wilden een korting van 3 procent op lonen en salarissen voor hun rekening nemen. Een massaal bezochte ledenvergadering liep uit op een volstreekte chaos, maar een week later traden de SDAP-wethouders De Zeeuw en Brautigam af. In een indrukwekkende speech had De Zeeuw – die zijn werk liever had voortgezet en geen vriend was van de in Rotterdam sterk vertegenwoordigde linkervleugel van de partij – zijn positie verduidelijkt. Ten overstaan van de hele gemeenteraad verklaarde hij het belang van Rotterdam voornamelijk te zien vanuit dat van het Rotterdamse proletariaat. Hij had uitsluitend gehandeld ‘om erger voor de arbeidersklasse af te wenden’.⁶⁹ Veel van zijn partijgenoten kwamen tot een andere afweging, maar zij en de wethouder spraken nog dezelfde taal.

De gebeurtenissen in Rotterdam stonden niet op zichzelf. In vele gemeenten stonden SDAP-fracties en wethouders voor dezelfde vragen. Was voortgezette deelname aan de dagelijkse besturen van de gemeenten onder deze omstandigheden nog wel verantwoord?

Tijdens een bijeenkomst in februari van de partijraad, ook nu weer aangevuld met deputaties van de raadsfracties, waren de meeste sprekers nog geneigd de laatste vraag met ‘ja’ te beantwoorden. Drees, wethouder te Den Haag, lid van het partijbestuur, en na Wibauts afscheid als wethouder (1931) steeds meer de toonaangevende man op het terrein van de gemeentepolitiek, was het meest uitgesproken in zijn oordeel. Het idee dat wethouders moesten opstappen noemde hij ‘een totale dwaling’. Dat zou ‘een armzalige demonstratie van onmacht’ zijn. De lonen zouden ooit toch omlaag moeten, en trouwens, er konden ook wel enige procenten af, gezien de prijsdaling. C. Woudenberg, eveneens lid van het partijbestuur en tevens van de Amsterdamse gemeenteraad, sprak

Drees niet tegen, maar benadrukte herhaaldelijk dat niet de *schijn* mocht ontstaan 'dat wij de gangmakers voor de loonsverlaging zouden zijn'. SDAP en NVV hadden samen besloten elke loonsverlaging af te wijzen; 'hiervan kunnen wij ons niet een, twee, drie losmaken'. Er ging dan ook een circulaire naar de fracties met de oproep geen medewerking aan loonkorting te verlenen – althans niet zonder instemming van de leden en zo nodig raadpleging van het partijbestuur (de les van Rotterdam!).⁷⁰

In maart 1932 congresseerde de partij in Haarlem. Een beweging congres, dat op een scheuring zou uitlopen. Oppositant P.J. Schmidt viel de partijleiding aan op haar 'politiek van het kleinste kwaad' zoals die onder meer in de circulaire aan de gemeenteraadsleden tot uiting kwam. In zijn ogen kwam die circulaire neer op aanvaarding van loonsverlaging voor het overheids personeel.⁷¹ Woudenberg noemde deze uitleg tendentius, maar Schmidt had in zijn taxatie van de stemming bij althans een deel van de partijleiding geen ongelijk. Niet alleen uit Rotterdam maar ook uit andere plaatsen kwamen inmiddels suggesties de wethouderszetels op te geven dan wel het bezetten ervan opnieuw aan strengere voorwaarden te binden: 'nee, tenzij...'⁷²

De scheuring – duizenden verlieten de partij, onder hen 23 raadsleden – bracht geen rust. Ook velen die, anders dan Schmidt en de zijnen, de SDAP trouw bleven, ervoeren de februari-circulaire als halfslachtig. Woudenberg repliceerde: de gemeenten zijn verschillend 'en daarom moet er verschillend gehandeld worden'.⁷³ Geen onredelijk standpunt; maar eenheid leek in deze moeilijke situatie onmisbaarder dan ooit. Intussen scheen een nieuwe slag in de bezuinigingscampagne te worden voorbereid: steunverlaging. In de partijtop groeide een wanhoopsstemming. J.W. Matthijsen wilde actie; iedere medewerking moest worden geweigerd, desnoods moest de zaak in gemeenten als Zaandam en Amsterdam maar vastlopen. Albarda raakte in paniek, voorzag een chaos en sprak van

‘catastrophe-politiek’ – hij doelde daarmee niet op de politiek van Ruijs de Beerenbrouck en consorten, maar op die van Matthijsen.⁷⁴

Tijdens een dramatische bijeenkomst van de partijraad op 11 juni 1932 riep Albarda apocalyptische voorstellingen op van wat er zou gebeuren als de partij, zoals Matthijsen en ook Woudenberg bepleitten, de raadsfracties zou oproepen elke medewerking aan de steunverlaging te weigeren. Albarda voorzag acute betalingsmoeilijkheden bij de gemeenten; hongeroproer; regeringstroepen die dit zouden komen neerslaan; dood en verderf. Hij sprak van een actie ‘die mislukken moet en groote kans heeft in elkaar te worden geschoten’. Werd een steunverlaging door de Tweede Kamer geaccepteerd, dan moesten de gemeenteraden deze uitvoeren.

Behalve bij theoretici als W.A. Bonger en Th. van der Waerden kreeg partijleider Albarda opmerkelijk weinig steun. Bezadigde gemeentebestuurders als De Zeeuw en Reinalda reageerden nogal nuchter op Albarda’s nachtmerrie. Reinalda achtte evenals Woudenberg aanvaarding van de steunverlaging onmogelijk en herinnerde aan de nog steeds geldende congresuitspraak van 1923: aanvaarding van wethouderszetels diende ertoe ‘sociale maatregelen tot stand te brengen of afbraak ervan tegen te gaan’. Hij en diverse anderen spraken nu over het verlaten van de wethoudersposten als iets dat nog hooguit een kwestie van tijd was. De vanzelfsprekendheid waarmee enkele maanden eerder nog vrijwel iedereen deze zetels wilde vasthouden, was verdwenen. Loonsverlaging vond men desnoods acceptabel, steunverlaging niet.

Een steeds terugkerend argument in de discussie was dat ‘de arbeiders het niet zouden begrijpen’ wanneer de partij geen verzet zou bieden. Op Bongers metafoor van het zinkend schip – de economische situatie was écht heel ernstig, waar-schuwde hij – reageerde B.C. Franke (gemeenteraadslid te Amsterdam) met de constatering ‘dat men het schip redden wil door de bulletjes van de arbeiders overboord te zetten’.

Voor de opvatting dat nu het algemeen belang voorop moest staan, leek de partij duidelijk nog niet rijp. Het afglijden van de eens zo imponerende Duitse sociaal-democratie werd meer dan eens als afschrikwekkend voorbeeld gememoreerd. Elke verantwoordelijkheid voor de afbraakmaatregelen afwijzen 'om op deze wijze de arbeiders om ons heen te houden', dat moest, in de woorden van Woudenberg, het parool zijn. Dat in dit kader een demonstratief collectief ontslag van alle SDAP-wethouders wellicht goed zou passen, werd niet door iedereen onderschreven; maar dat de suggestie uitgerekend van de zo parlementaire Albarda kwam, zegt wel iets over de algemene stemming.⁷⁵

De druk om de eenheid te bewaren, zowel in steun- als in loonkwesties, was groot. Trotseerden sociaal-democratische raadsleden de partijlijn, dan riep de plaatselijke partij-organisatie hen desnoods op hun mandaat neer te leggen. Dat gebeurde die zomer in Amsterdam, waar vier SDAP'ers tot grote verontwaardiging van de burgerlijke pers de gemeenteraad inderdaad verlieten.

De gevreesde steunverlaging ging voorlopig niet door. In oktober werd echter voor de vierde keer in korte tijd een partijraad bijeengeroepen in verband met de moeilijkheden waar de raadsfracties mee worstelden. Ed. Polak, wethouder te Amsterdam, 'ministerialist' in hart en nieren, verdedigde nu het standpunt dat de werklozensteun en de lonen van het gemeentepersoneel voor de SDAP onaantastbaar moesten zijn. Daarentegen wilden Drees, Vliegen en de meerderheid van het partijbestuur de mogelijkheid openhouden onder bepaalde voorwaarden wel aan verlaging van de lonen mee te werken. Anders zou men het lot van de socialistische gemeentepolitiek in handen van de vakbeweging leggen — Tak had er al vroeg tegen gewaarschuwd. Een enkeling meende zelfs dat men (lees: Ed. Polak) aan de 'politiek van de straat' leed. Hoe dan ook, de meerderheid was het eens met Drees; het hardere standpunt van Polak vond vooral instemming bij vertegen-

woordigders van Amsterdam, de partijkrant *Het Volk* en het NVV.⁷⁶

In november kwam de partijraad opnieuw bijeen. Men trachtte het meerderheidsstandpunt vast te leggen in een motie, schaaftde aan de tekst, sprak over eventuele ongewenste gevolgen van het publiceren van het geval, en besloot ten slotte met een minimale meerderheid, maar helemaal geen motie in stemming te brengen.⁷⁷ Opnieuw – als in februari – bleek het partijkader geobsedeerd door de *schijn*. Op papier moest loonsverlaging worden afgewezen of althans afgeschilderd als iets dat hooguit in zéér uitzonderlijke gevallen aanvaard kon worden. Maar dat het daarbij zou blijven verwachtte eigenlijk niemand. De leiding hoopte de aanhang vast te houden met verhalen waar zij zelf niet meer in geloofde.

Hoopte men op andere tijden? 1933 bracht nieuwe slagen: Hitlers Machtübernahme; de antisocialistische hetze na de muiterij op de ‘Zeven Provinciën’; een verkiezingsnederlaag. Bezuiniging en ‘sanering’ van de financiën bleven thema’s die vrijwel al het andere overstemden. Lastige gemeenten werden strenger aangepakt.⁷⁸ Den Haag kwam alleen dan met financiële hulp over de brug als de gemeenten hun sociale werk afbraken. De sociaal-democratische raadsfracties en wethouders kregen het steeds moeilijker. In Amsterdam traden de socialistische wethouders af; in Den Haag werden ze door hun tegenstanders uit het college gemanoeuvreed.⁷⁹ Van ’33 tot ’35 stond de SDAP in de vier grootste steden buiten het dagelijks bestuur.

De overgrote meerderheid der SDAP-wethouders bleef overigens op hun posten, en de partij trachtte de tactische terugtocht in ordelijke banen te leiden. Want dat zo’n terugtocht onvermijdelijk was, werd langzamerhand ook hardop erkend. In een circulaire aan de raadsfracties d. d. 10 november 1933 – volgens Ed. Polak ‘een ommekeer in de gemeente-politiek der laatste jaren’⁸⁰ – heette het dat het loonvraagstuk naar de achtergrond gedrongen was door de andere financiële problemen

der gemeenten. Om de gemeentelijke begroting sluitend te maken moesten de fracties alles doen wat zij 'verdedigbaar' achtten. In elk geval moesten zij bedenken 'dat het zich onttrekken aan gemeentebeheer in moeilijke jaren de meest noodlottige gevolgen kan hebben voor sociaal-democratische gemeentepolitiek in betere tijden'. De strekking is duidelijk en zou later steeds explicieter worden geformuleerd: liever puinruimen dan werkeloos toezien. Aanpakken wat mogelijk is—hoe beperkt de mogelijkheden ook zijn.⁸¹

De ommekeer waar Polak over sprak voltrok zich niet alleen op het terrein van de gemeentepolitiek. Eveneens in november 1933 verscheen het befaamde Herzieningsrapport, 'prelude' op het nieuwe beginselprogram van 1937. Opmerkelijk is echter het aanvankelijk vrijwel geruisloze karakter van de wending.⁸² De officieren hadden het al begrepen; het voetvolk moest tijd krijgen om te wennen. Toen op 1 april 1934 Koos Vorrink voorzitter van de SDAP werd, kwam er meer schot in de zaak. Het blijkt uit de standpuntbepaling aangaande die oude, door de crisisomstandigheden opnieuw actueel geworden kwestie: wel of niet deelnemen aan de dagelijkse besturen der gemeenten? Kon een meerderheid van de partijraad zich in december 1934 vinden in de terughoudende leus 'niet belust, wel bereid', een half jaar later keerde voorzitter Vorrink dit doelbewust om: 'niet alleen bereid, maar ook belust!' Anders gezegd: geen 'nee, tenzij' meer en ook geen 'ja, mits'—maar ronduit 'ja, graag!'.⁸³

De gunstige uitslag van de raadsverkiezingen in juni 1935—ook in gemeenten waar de SDAP-wethouders aangebleven waren boekte de partij winst—betekende voor Vorrink, Drees en andere uitgesproken voorstanders van mee-regeren een krachtige steun in de rug. Omdat het zitting nemen in de dagelijkse besturen der gemeenten voor hen bovendien 'in zeker opzicht de grondslag' vormde voor een toekomstige deelname aan het landsbestuur⁸⁴—een nieuw argument!—, werd een verantwoorde samenstelling van de raadsfracties belangrijker

dan ooit. Inzet voor de partij was traditioneel een belangrijk criterium bij het samenstellen van de kieslijst, misschien zelfs doorslaggevend; dat moest nu afgelopen zijn. Ook een nauwe band met de plaatselijke vakbeweging was niet langer gewenst. In plaats daarvan moest veel meer worden gekeken naar 'bestuursbekwaamheid, kennis der financiën, juridische geschooldheid en kennis van economische verhoudingen'. Niet alle oudgedienden hoefden weg – niet onmiddellijk althans – maar 'beoefenaren van intellectuele vakken krijgen een voorsprong'.⁸⁵

De onderhandelingen over de verdeling der wethouderszetels moesten zo worden gevoerd dat de verkiezingswinst – van 1300 kwam de partij nu op 1474 raadszetels – overal zoveel mogelijk verzilverd werd, met dien verstande dat de partij in zoveel mogelijk gemeenten een *evenredige* vertegenwoordiging in de colleges van B & W kreeg. 'Naar democratische zede' kwam haar dat toe.⁸⁶ Anders dan in 1919, had het woord *democratisch* hier niet meer de betekenissen 'links', 'sociaal', 'gericht op meer volksinvloed'. Het stond voor vaderlandse parlementaire tradities, die verdedigd moesten worden tegen autoritaire en totalitaire tendensen. Hoewel de traditionele burgerlijke partijen op dat punt niet brandschoon waren, lag samenwerking met hén toch het meest voor de hand. Waar een coalitie met de communisten tot de mogelijkheden behoorde, zoals in Amsterdam, werd deze door de partijtop krachtig afgewezen. 'De massa staat rechts van ons,' aldus Vorrink.⁸⁷ Wilde men die massa – boeren, middenstanders, confessionele arbeiders – niet afschrikken en regeringsdeelname niet in gevaar brengen, dan moesten de communisten op afstand worden gehouden. Het besturen der gemeenten was inmiddels niet in de laatste plaats een gevecht tegen de afbraak van de democratische staatsinrichting geworden; daar kon men geen bondgenoten bij gebruiken wier democratische gezindheid zo twijfelachtig was.

Programmatische afspraken waren in het algemeen niet

meer gewenst; 'de sociaal-democraten moeten zo vrij mogelijk in de colleges van B & W zitten,' aldus Drees. Ook in crisissituaties bleef er genoeg te doen, en dat kon zeker thans beter in, dan buiten het college, want 'onvermijdelijk is veel macht van de raad naar het dagelijks bestuur verlegd'.⁸⁸

Was het aantal sociaal-democratische wethouders in heel Nederland tussen 1931 en 1935 teruggelopen van 126 naar 102, de wethoudersverkiezingen van september 1935 deden dat aantal weer stijgen tot 160. De partij was opnieuw vertegenwoordigd in de colleges van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam (in Rotterdam bezette zij zelfs alle wethouderszetels, nadat de andere partijen samenwerking geweigerd hadden) en kreeg voor het eerst ook wethouders in Utrecht. In provincies als Gelderland en Zeeland was de positie van de SDAP in de gemeentebesturen opvallend versterkt. En zelfs in plaatsen als Tilburg en Maastricht leek een rode wethouder binnen bereik.⁸⁹

De financiële problemen van de gemeenten bleven de volgende jaren levensgroot. De SDAP verloor intussen steeds meer haar band met ongeschoolde en langdurig werkloze arbeiders – voor zover ze die ooit had gehad – zonder noemenswaardig terrein te winnen onder de groepen waarvan ze haar groei verwachtte of althans hoopte: intellectuelen, boeren, middenstanders, en vooral de protestants-christelijke en rooms-katholieke arbeiders. Van een partij die haar erfgoed haastig, vrijwel zonder discussie overboord zette zonder dat er iets voor in de plaats kwam (van Vorrink zei men 'dat hij wel mooi praat, maar niets zegt')⁹⁰ – van zo'n partij kon geen werfkracht uitgaan. Voor zover zij iets bereikte was het een geleidelijke verschuiving in de houding jegens haar van de andere partijen. Benoeming van sociaal-democraten op burgemeestersposten werd in 1937 weer bespreekbaar; het odium der 'onbetrouwbaarheid' verdween; het tijdstip waarop de eerste socialistische ministers zouden aantreden kwam dichterbij.

De gang van zaken rond de gemeenteraadsverkiezingen

van 1939 – de laatste waaraan de SDAP deelnam – bevestigt dit beeld. Een commissie van zes personen – vijf van hen kwamen uit de grote steden, drie uit Amsterdam! – presenteerde een urgentieprogramma dat vrijwel een kopie was van het crisisprogramma van 1935. ‘Er komen nu geen grote nieuwe denkbeelden naar voren,’ gaf Ed. Polak toe.⁹¹ De discussie over het concept was tam. De verkiezingen zelf brachten een teruggang ten opzichte van 1935, maar het aantal wethouders steeg tot 179. Ook nu mikte de partij op afspiegelingscolleges. In de oppositie gaan was ‘niet logisch’; de behartiging van de belangen der kiezers, waar mogelijk ook in de colleges, ‘vloeit logisch voort uit het vertrouwen, dat wij de kiezers hebben gevraagd en zij ons hebben geschonken.’ Het opstellen van bestuurs- of werkprogramma’s was ‘niet vroed’. Plaatselijke volksfrontjes bleven uit den boze. Eisen stellen ten aanzien van het *aantal* SDAP-wethouders werd ontraden.⁹²

Deelname aan het dagelijks bestuur van de gemeenten was immers niet alleen een recht maar ook een plicht. ‘Meer dan ooit eist de gemeenschap onze toewijding!’⁹³ In augustus 1939 werden oud-wethouder Albarda en oud-gemeenteraadslid Jan van den Tempel als ministers opgenomen in het tweede kabinet-De Geer. Hadden de sociaal-democraten in de gemeenten getoond bestuursverantwoordelijkheid te willen en kunnen dragen, nu popelden zij om hun ‘innerlijke rijpheid om te regeren’ ook in de landspolitiek te bewijzen.⁹⁴ Met ‘wui-vende zakdoeken, betraande ogen, van aandoening hese stemmen’ werden de kersverse rode ministers door hun partijgenoten in de hoofdstad ontvangen.⁹⁵ In de verzuilde zin van het woord was de emancipatie voltooid.

Besluit

De oorsprongen van de sociaal-democratische gemeentepolitiek – nog geen mensenleeftijd geleden was zij geboren – leken in 1939 ver weg. Dat eens alles draaide om propaganda;

dat sociaal-democraten destijds geboren opposanten waren; dat niet meebesturen, maar opdoeken hun diepste verlangen was – wie kon zich dat nog voorstellen? Niet Ed. Polak, die in een terugblik opmerkte dat de SDAP-raadsleden ‘aanvankelijk hun aandacht wat veel aan het propagandistische deel van hun taak’ wijdden. Ook niet W. Drees, die meende dat Wibauts aanvankelijke verzet tegen aanvaarding van wethouderszetels vanuit een minderheidspositie ‘tegen zijn diepere wezen in’ ging. Evenmin J. van Tilburg, die maar moeilijk kon begrijpen dat een andere SDAP-wethouder, de ‘bedachtzame en nuchtere’ Johan Brautigam, in 1918 ‘een ogenblik in een revolutie geloofde.’⁹⁶

Mensen vergeten gemakkelijk wat niet meer in hun kraam te pas komt. Toch was de stemming nog geen tien jaar vóór het tijdstip waarop mijn verhaal eindigt, geheel anders geweest. De economische crisis scheen aanvankelijk in de hele arbeidersbeweging een radicalisering teweeg te brengen. Het jaar 1932 bracht behalve een zeer omvangrijke stakingsactiviteit, een scheuring in de SDAP en de oprichting van de OSP; de communistische beweging groeide fors, en niet alleen onder de gewone leden maar ook onder het kader van de sociaal-democratie zagen we een tendens, de wethouderszetels op te geven en buitenparlementaire actie te gaan voeren.

Maar de bereidheid tot actievoeren verminderde snel. De OSP werd geen succes. En in de SDAP zelf kreeg de parlementaire tendens weer de overhand – nu echter in een nieuwe vorm. In een tempo dat de leiders zelf soms onthutste, verwisselde de partij van plunje. In 1939 was van de SDAP uit 1894 weinig meer te bespeuren.

Welke rol speelde de bemoeïing van de partij met de gemeentepolitiek in deze gedaanteverwisseling? Heeft de gemeentepolitiek de partij als geheel steeds verder naar rechts geduwd?

Het lijkt niet waarschijnlijk. Zó links, marxistisch en revolutionair was zij ook in haar vroege jaren al niet. In elk geval

waren haar oprichters, op hun weg naar de sociale revolutie, niet wars van 'het veroveren van een deel der staatsmacht' en meenden zij 'dat in het parlement wel degelijk wat verkregen kan worden', hoe voorlopig dat ook zou zijn.⁹⁷ Juist het ontstaan van de partij uit het verzet tegen de 'negatieve' tendens om parlementaire organen volkomen links te laten liggen, heeft op haar geschiedenis van meet af aan een stempel gedrukt. Er was in dat opzicht een grote mate van continuïteit.

Daar komt bij dat gemeentepolitiek en landelijke politiek volstrekt geen gescheiden werelden waren. Ik wees er al op dat veel SDAP'ers op beide terreinen tegelijk actief waren. Natuurlijk beïnvloedden de twee sferen elkaar. Wie de gemeentepolitiek de 'algemene' politiek naar rechts ziet duwen, zal zeker ook het omgekeerde moeten erkennen: de algemene politiek dreef de gemeentepolitiek naar rechts. Omdat de SDAP in de landspolitiek als regeringspartner geaccepteerd wilde worden, kregen haar gemeenteraadsleden het consigne, op hún terrein alvast te laten zien dat socialisten goede democraten en loyale coalitiepartners konden zijn. Dit motief, in juni 1932 al hoorbaar in Albarda's afwijzing van gemeentelijk verzet tegen regeringsbesluiten die op een Kamermeerderheid stoelden, werd vanaf 1935 met zoveel woorden uitgesproken.

Aanvankelijk vooral opgevat als propagandamiddel, vanaf 1914 daarnaast steeds belangrijker geworden als terrein van hervormingsarbeid, werd de gemeentepolitiek voor de sociaal-democratie in de jaren dertig ten slotte vóór alles tot symbool van democratische rijpheid.

Noten

1—G.W.B. Borrie, 'De gemeentepolitiek van de SDAP', in: *Socialisme en democratie* 38 (1981), p. 366-372; p. 372.

2—G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut, mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek*. Amsterdam/Assen 1968; T. Jansen/J. Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam*

1920-1940. *Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*. Nijmegen 1983; P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid*. Amsterdam 1979; Chr. A. de Ruyter-de Zeeuw, *De eerste rode wethouders van Rotterdam*. Rotterdam 1987.

3—Borrie, 'De gemeentepolitiek', p. 367.

4—P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927*. Nijmegen 1974, p. 83, 48.

5—J. Frieswijk, 'De Gorredijkse socialisten en de arbeidersbeweging in de Friese Zuidoosthoek in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976*, p. 92-139; p. 132 e.v. In dezelfde gemeente was in 1891 de timmerman Willem Vrijburg de eerste socialistische wethouder van Nederland geworden.

6—*Arbeidersjaarboekje 1899*, p. 77, 76.

7—W.H. Vliegen, *Sociaal-demokratische gemeentepolitiek*. Amsterdam z.j., p. 31.

8—G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907), journalist en politicus*. Assen 1973, p. 23 (titel van hoofdstuk II).

9—Aldus W. Drees, in Borrie, *Tak*, p. VII-VIII (Woord vooraf).

10—*Arbeidersjaarboekje 1899*, p. 77.

11—Tekst van het program in: Borrie, *Wibaut*, p. 309-310. Borries werk, waaraan ik uiteraard veel gegevens heb kunnen ontleen, bevat eveneens de integrale teksten van de nog te bespreken gemeenteprogramma's van 1919 en 1927 en de resolutie van de Socialistische Internationale (1900).

12—Maas, p. 1-16.

13—Borrie, *Wibaut*, p. 84 (cursivering J.P.).

14—Aldus W.H. Vliegen; *Verslag 23ste congres SDAP (1919)*, p. 9.

15—J.F. Ankersmit, in: *Gedenkboek t.g.v. het 25-jarig bestaan van de SDAP*. Amsterdam 1919, p. 50.

16—*Verslag 23ste congres SDAP (1919)*, p. 17.

17—*Verslag 31ste congres SDAP (1927)*, p. 50.

18—De door mij gecursiveerde woorden zijn in 1927 ingelast.

19—*Verslag 31ste congres SDAP (1927)*, p. 49.

20—J.F.A(nkersmit), 'Wat onze Raadsleden deden', in: *Arbeidersjaarboekje 1912*, p. 63-65; p. 64.

21—*Idem*, p. 63.

22—Borrie, *Tak*, p. 114; *Arbeidersjaarboekje 1899*, p. 71.

23—Chr.A. De Ruyter-de Zeeuw, *Hendrik Spiekman, de grondvester van de Rotterdamse sociaal-democratie*. Rotterdam/Den Haag 1971, p. 65 e.v., 74.

24—*Arbeidersjaarboekje 1912*, p. 64; *Arbeidersjaarboekje 1914*, p. 63.

25—Borrie, *Wibaut*, p. 97 e.v.

26—J.J.'t Hoen, 'Klaas ter Laan, de eerste socialistische burgemeester in Nederland', in: *Spiegel Historiae 8 (1973)*, p. 295-302.

27—*Socialisme en democratie 16 (1959)*, p. 376-377 (cursivering J.P.).

28—Aldus zijn zoon F. Wibaut, in: *Socialisme en democratie 16 (1959)*, p. 364.

29—*Verslag 23ste congres SDAP (1919)*, p. 33: 'Motie inzake het aanvaarden van wethouderszetels'.

30—*Idem*, p. 27-28.

31—W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, III. Amsterdam 1938, p. 513.

32—Vliegen benadrukte dat zelf op het volgende partijcongres: *Verslag 24ste congres SDAP (1920)*, p. 6. Het blijkt bovendien uit de bewaard gebleven correspondenties tussen het partijbestuur en een reeks afdelingen, waarop het volgende voor een groot deel is gebaseerd: Archief SDAP, nrs. 2335 e.v.

33—Arch. SDAP, nr. 2345 ('s-Hertogenbosch), brief dd. 19-8-1919.

34—Arch. SDAP, nrs. 2340 (Breda) en 2346 (Maastricht); J. Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920*. Amsterdam 1983, p. 258-261.

- 35—*Het Volk* 28-6-1919, tekst motie afdeling Amsterdam XVII.
- 36—Aangehaald door Borrie, *Wibaut*, p. 136-137.
- 37—*Verslag 25ste congres SDAP* (1921), p. 10.
- 38—*Verslag 30ste congres SDAP* (1926), beschrijvingsbrief p. 47, nr. III.
- 39—*Verslag 27ste congres SDAP* (1923), p. 27: 'Resolutie inzake het aanvaarden van wethouderszetels'.
- 40—Arch. SDAP, nr. 2335 (Aalsmeer), brief dd. 19-7-1923.
- 41—Aldus Wibaut: *Verslag 27ste congres SDAP* (1923), p. 23.
- 42—Arch. SDAP, nrs. 2340 (Brunssum; brief dd. 18-8-1927), 2347 (Nijmegen; brief dd. 21-7-1927) en 2350 (Tilburg).
- 43—Arch. SDAP, nr. 2347 (Nijmegen), brief dd. 8-8-1931.
- 44—Cijfers betreffende de aantallen SDAP-raadsleden en -wethouders heb ik ontleend aan: *Arbeidersjaarboekjes*; Jaarverslagen SDAP; Jaarverslagen Vereen. v. soc. dem. raadsleden; *De Gemeente*; Borrie, *Wibaut*.
- 45—Zie noot 4.
- 46—De Ruyter-de Zeeuw, *De eerste rode wethouders*, p. 81-82, 88; Borrie, *Wibaut*, p. 146; J. Jansen van Galen/H. Vuijsje, *100 jaar Drees, wethouder van Nederland*. Houten 1986, p. 7.
- 47—Aldus Schaper: *Verslag 29ste congres SDAP* (1925), p. 22.
- 48—Aangehaald door Borrie, 'De gemeentepolitiek van de SDAP', p. 367.
- 49—*Verslag 25ste congres SDAP* (1921), p. II.
- 50—G. Arons, 'Collectivering van huishoudelijke arbeid', in: *Socialisties-Feministische Teksten 6* (1981), p. III-136; p. 127.
- 51—W.H. Meijer, *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (verzorgd en geannoteerd door M. Campfens). Amsterdam 1981, p. 249. 'Hier' slaat op de gemeente Hilversum, waar Meijer van 1923 tot 1941 raadslid was.
- 52—Titel van een artikel van J. in 't Veld, burgemeester van Zaandam, in: *Socialisme en democratie 1* (1939), p. 176-181, 229-236.
- 53—C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink, Gezindheid * veralgemening*

* *integratie. Een biografische studie (1891-1940)*. Groningen 1986, p. 306 (citaat april 1940), 408.

54—H.F. Cohen, in: P.W. Klein/G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*. Amsterdam 1979, p. 249.

55—H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*. Leiden 1974, p. 230.

56—Aldus het Amsterdamse gemeenteraadslid Ben Sajet, in: *Een leven lang Ben Sajet*. Baarn 1977, p. 100.

57—J. Frieswijk, 'Socialistische gemeentepolitiek en werklozenactie in Opsterland anno 1925', in: J. Frieswijk/Y. Kuiper/J. Rijpkema (red.), *Friesland en het interbellum*. Leeuwarden 1983, p. 75-91; A. Idzerda e.a., 'De SDAP-gemeentepolitiek in Aengwirden 1919-1930' (scriptie, onuitgegeven).

58—W. Drees, 'Albarda als gemeentebestuurder', in: *Ir.J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*. Amsterdam 1938, p. 21-24.

59—M. v. Gastel, 'De SDAP-gemeentepolitiek in Nijmegen van 1927 tot 1936' (scriptie, onuitgegeven, 1975), p. 127-128; A.L. Kort, 'De Vliissingse sociaal-democratie en de werkloosheid in de jaren dertig', in: *Archief. Mededelingen van het Kon. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1986*, p. 109-143; E. Nijhof/P. Schrage/M. Sturkenboom, *De geesel van onzen tijd. Een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht*. Leiden 1983.

60—A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Meppel/Amsterdam 1984, p. 212-218.

61—G. Harmsen, *Hamer of aambeeld? Een en ander uit de geschiedenis van de Amsterdamse arbeidersbeweging t.g.v. het 90-jarig bestaan van de Industriebond NVV afd. Amsterdam*. Amsterdam 1979, p. 46.

62—L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen*. Utrecht 1968, p. 41.

- 63—P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929*. 's-Gravenhage 1985, p. 8. (Herdruk van een deel van het in noot 4 genoemde werk.)
- 64—Jansen/Rogier, p. 26-35.
- 65—Vgl. *Verslag 29ste congres SDAP (1925)*, p. 14-15.
- 66—Arch. SDAP, nr. 229, notulen partijraad. Data van de zes bijeenkomsten: I-3-1931, I-II-1931, I4-2-1932, II-6-1932, 9-10-1932, 5-II-1932.
- 67—De Rooy, p. 74, 76.
- 68—SDAP, *Verslag over het jaar 1931*, p. 105-106.
- 69—De Ruyter-de Zeeuw, *De eerste rode wethouders*, p. 125.
- 70—Arch. SDAP, nr. 229, notulen partijraad 14-2-1932. Tekst van de circulaire: SDAP, *Verslag over het jaar 1932*, p. 57-60.
- 71—*Verslag 37ste congres SDAP (1932)*, p. 16. Repliek Woudenberg: p. 47-48.
- 72—*Idem*, beschrijvingsbrief, voorstellen 16, 252, 253, 254.
- 73—*De Gemeente 19-5-1932* (verslag alg. vergad. veren. v. soc. dem. raadsleden).
- 74—De Rooy, p. 77-78.
- 75—Arch. SDAP, nr. 229, notulen partijraad II-6-1932.
- 76—*Idem, idem*, 9-10-1932.
- 77—*Idem, idem*, 5-II-1932.
- 78—J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*. Bussum 1975, p. 130.
- 79—Handelingen gemeenteraad 's-Gravenhage 15-12-1933, p. 1158 e.v.
- 80—*De Gemeente 14-12-1933*. Tekst circulaire: SDAP, *Verslag over het jaar 1933*, p. 51-53.
- 81—*De Gemeente 8-8-1935* (oproep van Drees in een redevoering dd. 21-7-1935).
- 82—Wiedijk, p. 246; vgl. E. Polak, 'Het geval-Jansonius', in: *De Gemeente 8-2-1934*.
- 83—*De Gemeente 13-12-1934; idem*, 25-7-1935.
- 84—Aldus Drees in zijn redevoering dd. 21-7-1935; *De Gemeente 25-7-1935*.

- 85— Tekst circulaire 'De samenstelling van raads- en statenfracties' in: SDAP, *Verslag over het jaar 1934*, p. 41-44.
- 86— Aldus Ed. Polak in *De Gemeente 5-9-1935*.
- 87— *De Gemeente 8-8-1935*.
- 88— *De Gemeente 25-7-1935*. Vgl. tekst circulaire aan de raadsfracties in: SDAP, *Verslag over het jaar 1935*, p. 62-64.
- 89— T. Wagemakers, 'Tilburgse pers en textielstaking van 1935', in: *De Lindeboom 1979-1980*, p. 211-242; p. 213 e.v. Arch. SDAP-Maastricht, correspondentie M.H. Ubachs 1935.
- 90— Wiedijk, p. 240.
- 91— Arch. SDAP, nr. 231, notulen partijraad 18-2-1939.
- 92— *De Gemeente 15-7-1939*, 1-8-1939.
- 93— *De Gemeente 15-9-1939*.
- 94— *De Gemeente 15-8-1939*.
- 95— *Het Volk 15-8-1939*, aangehaald door De Rooy, p. 208.
- 96— Polak: *De Gemeente 23-8-1934*; Drees: *Socialisme en democratie 16* (1959), p. 352; v. Tilburg: *Rotterdams Jaarboekje 1963*, p. 181.
- 97— Respectievelijk H.H. van Kol en J.H. Schaper, aangehaald door: W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, 11. Amsterdam 1905, p. 349, 352.

*Het onderschatte project van de PvdA. Veertig jaar gemeentepolitiek*I *Planners en bouwers*

Een toetgetakeld volk. Zo typeert dr. L. de Jong in deel 10b van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* de toestand bij de bevrijding in 1945. Acht procent van de bodem stond onder water. Meer dan een half miljoen Nederlanders hadden hun woning verloren. Wegen en bruggen waren verwoest, transportmiddelen verdwenen. Eén vijfde van de bevolking was ontheemd of anderszins afwezig. Van 380.000 personen had men al bijna een jaar niets meer vernomen. Wie in die situatie een gemeente mocht besturen kon moeilijk worden benijd. Behalve aan allerlei materiële zaken ontbrak het ook aan een democratische infrastructuur. De gemeenteraden die in 1939 waren gekozen, waren in september 1941 door de bezetter ontbonden. Op basis van het door de Duitsers geïntroduceerde 'Führerprinzip' was vanaf dat moment het lokaal bestuur in handen gelegd van de burgemeesters; de wethouders konden eventueel aanblijven als 'burgemeesters-assistent'.

Terwijl de zuiveringsraden zich ontfermden over die burgemeesters in bezettingstijd die ál te lang waren blijven zitten – de SDAP onderwierp op haar beurt door de instelling van een Eerraad de houding van de eigen gemeente- en provincie-bestuurders aan een kritisch oordeel – moest het bestuurlijke leven zo snel mogelijk zijn loop zien te hernemen. Reactivering van de laatst gekozen gemeenteraden was onmogelijk gemaakt door besluiten van de regering in Londen. In de meeste gemeenten werd zo goed en zo kwaad als het

ging in het machtsvacuüm voorzien door de benoeming van noodgemeenteraden. Dit geschiedde door een door de burge-meester aangewezen kiescollege, dat geacht was de raadsleden te kiezen uit hen die het vertrouwen van de bevolking tijdens de bezetting hadden 'behouden of verkregen'; de 'voornaamste geestelijke en maatschappelijke stromingen in de gemeenten' dienden naar evenredigheid vertegenwoordigd te zijn.¹

Met de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen op 26 juli 1946 neemt de gemeentepolitiek van de Partij van de Arbeid een aanvang. De vraag rijst hoe een geschiedenis van die gemeentepolitiek, die een periode van 42 jaar bestrijkt en zich pluriform, want gedecentraliseerd in vele honderden gemeenten voltrok, in een 'essayistische' bijdrage kan worden beschreven en geanalyseerd. Slechts een beperkt deel van de werkelijkheid kan worden behandeld. Gekozen is daarbij voor de rol van opeenvolgende generaties socialistische bestuurders *als planners en vormgevers aan een toekomstbeeld* als meest centrale invalshoek.

Een keuze, die overigens niet moeilijk viel. Juist in hun rol als planners en bouwers hebben de socialistische gemeentebe-stuurders in de naoorlogse periode steeds een opmerkelijke plaats ingenomen. In feite werd daarmee teruggegrepen op vooroorlogse planconcepties als het Plan van de Arbeid en de vele ruimtelijke ontwikkelingsplannen, die in de jaren dertig alom werden ontwikkeld, met het Amsterdamse Algemeen Uitbreidingsplan als absoluut hoogtepunt. Hoewel dit stede-lijk planisme na de oorlog min of meer gemeengoed wordt, zijn het toch vooral de socialistische bestuurders die er hun stempel op drukken en de leiding hebben bij het ontwikkelen van nieuwe concepties.

De keuze brengt nog een inperking van het thema met zich mee: het zal vooral het verhaal zijn van de steden.

In de beschrijvende analyse zijn vier generaties bestuurders onderscheiden, die elk een tijdperk vertegenwoordigen. Zo'n

indeling heeft altijd iets willekeurigs, maar door de beschrijving van een drietal duidelijk waarneembare trendbreuken is getracht deze opzet aannemelijk te maken.

Naast het 'terugvolgen van het planningsspoor' zal bij elke te behandelen periode ook aandacht worden besteed aan vragen als: wat waren de dominante problemen en de belangrijkste inspiratiebronnen, en: hoe ontwikkelde zich het lokaal-politieke systeem? Aansluitend zal een balans worden opgemaakt.

II *De jaren veertig: de wederopbouwers*

Herstel en vernieuwing

De bestuurders die in 1946 aantraden hadden op het eerste gezicht wel wat anders aan het hoofd dan ver weg gelegen toekomstbeelden. Herstel van de oorlogsschade vroeg alle aandacht en in het hele land ontbrak het aan alles, niet in de laatste plaats aan voldoende woningen.

Zaken die in de jaren dertig centraal hadden gestaan in de sociaal-democratische gemeentepolitiek, bleven nu voorlopig op de achtergrond. Was toen de bestrijding van de werkloosheid een hoofdpunt van beleid, nu was dit allerminst urgent. En ook dat andere 'identiteitspunt', het stedenbouwkundig beleid, bleef noodgedwongen van ondergeschikte betekenis. Tóén het planmatig vorm geven aan de toekomst, nu het haastig wegwerken van tekorten. Toen het functioneel ideaal van het CIAM: de schone en doelmatige stad, als antwoord op de 'onbewoonbaarheid van het kapitalisme', nu het bundelen van alle krachten voor het hier en nu. Toen bestuurders, die een leidende rol speelden bij het ontwikkelen van toekomstconcepties, nu regelaars die orde op zaken hadden te stellen.

De Partij van de Arbeid ging de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 in met het Urgentieprogram 'De grote inzet'. Het was sober als de tijden en besloeg drie velletjes. Evenals in

het landelijke programma van dat jaar is ook hier 'herstel en vernieuwing' de centrale leus. Begrippen, zo leert de Toelichting, die in elkaars verlengde moeten worden gezien. In het herstel zal tevens de wil tot vernieuwing tot uitdrukking moeten komen. 'Niemand denkt eraan onze verwoeste steden in hun oude gedaante weer te gaan opbouwen. Ruim en fris, gezond en schoon willen wij hen zien herrijzen; de oude sloppen en stegen wenst niemand terug.'

Het vooroorlogs functioneel idealisme herkent men ook in de paragraaf over volkshuisvesting en stedebouw. Zeker, de eisen voor de woningen konden de eerstkomende jaren niet te hoog worden gesteld; bovendien hadden de gemeenten zich te voegen naar een nationaal bouwprogramma. Maar de ruimtelijke kwaliteit mocht niet uit het oog worden verloren. De (tijdelijke) soberheid mocht daarom niet van toepassing zijn op de wederopbouw- en uitbreidingsplannen. Deze bepalen immers 'het uiterlijk aanzien van de gemeente voor eeuwen en wij zouden schromelijk tekortschieten in onze verplichtingen tegenover het nageslacht wanneer wij hier niet het beste gaven wat in het bereik der mogelijkheden ligt'.

Herinnerd wordt nog eens aan de 'triumfen' op het gebied van de volkshuisvesting, die in vorige decennia mochten worden gevierd. 'De gemeentebestuurders van thans hebben een eer op te houden tegenover hun voorgangers. Zij waren de pioniers, wij hebben voort te bouwen in hun geest: steeds ruimer en doelmatiger woningen, steeds beter doordachte uitbreidingsplannen.'

Was de politieke wil dus volop aanwezig om vast te houden aan vooroorlogse verworvenheden, voorlopig zouden de middelen hiervoor ontbreken. De financiële positie van de gemeenten was in 1946-1947 allerbelabberdst. En een bijkomende handicap vormde de wel zeer geringe speelruimte; wederopbouw en volkshuisvesting werden nauwgezet door de centrale overheid geregisseerd. Over dit Haagse centralisme

vallen wel regelmatig klaagzangen te vernemen, bij voorbeeld in de kolommen van het PvdA-bestuurdersblad *De Gemeente*, maar de toonzetting is nu heel wat gematigder dan voorheen. Met prominente partijgenoten in het kabinet was er iets wezenlijks veranderd voor de socialistische gemeentebestuurders. De noodkreten vonden nu in elk geval een partijgenootschappelijk oor. De Noodvoorziening, die PvdA-minister van Financiën P. Lieftinck in 1947 trof, waardoor de gemeenten enig financieel uitzicht werd geboden, werd dan ook dankbaar verwelkomd als een illustratie van de veranderde verhoudingen.

Gezindheidssocialisme

Bestuurlijke en financiële onmacht en de verschuiving van de politieke aandacht naar 'onze' ministers in het kabinet hadden de socialistische gemeentepolitiek enigszins de glans ontnomen, waarmee zij in vooroorlogse decennia was omringd. Wethouders met landelijke uitstraling of bekendheid als Wibus, De Miranda, Drees of Boekman dienden zich evenmin aan in de eerste naoorlogse periode. Maar de gemeentebestuurders hadden nog meer redenen om zich naar het tweede plan verwezen te voelen. In het landelijke verkiezingsprogramma van 1946 sprak de PvdA zich weliswaar uit voor 'bevordering der zelfwerkzaamheid in gewesten en gemeenten', maar pleitte in één adem voor overdracht van bevoegdheden naar 'nieuwe organen voor het beroeps- en bedrijfsleven' onder leiding van overheid, ondernemers en arbeiders gezamenlijk. In kringen van de PvdA-gemeentebestuurders wordt begrijpelijkerwijs met enig misprijzen gesproken over deze verschuiving van territoriale naar functionele decentralisatie, al leken zij zich wel bij deze ontwikkeling neer te leggen.²

Maar de verduistering van het traditionele perspectief zou niet tot berusting of passiviteit leiden. De maatschappelijke ontwikkeling analyserend komen de opstellers van het ge-

meentelijk programma van 1946 tot de formulering van een nieuwe hoofdtaak voor de gemeenten, namelijk het aankweken van 'een socialistische gezindheid, zich uitende in het overwinnen van een op eigen belang gericht streven door gemeenschapszin'. Want 'de nieuwe maatschappij die ons voor ogen staat heeft niet alleen tot voorwaarde een wijziging in de economische en sociale verhoudingen, maar daarnaast ook een grondige verandering in de geesten der mensen. Een socialistische maatschappij kan slechts gedragen worden door gemeenschapszin.'

Zo kreeg het gezindheids-socialisme met zijn nadruk op de 'nieuwe mens', dat in de tweede helft van de jaren dertig de SDAP steeds meer ging beheersen, een prominente plaats in het eerste naoorlogse gemeenteprogramma. Dit is opmerkelijk, omdat Vorrinks gezindheidsideologie nooit veel weerklank had gevonden bij de gemeentebestuurders, niet vrij als deze nu eenmaal zijn van een dosis 'cynisch pragmatisme'. Vanwaar die sterke belangstelling kort na de oorlog? Ongewijfeld speelde het personalisme (Banning), dat sterke invloed had in de zo juist opgerichte pvdA, hier een rol. Maar er lag ook een authentieke, communalistische redenering aan ten grondslag, welke niet los kan worden gezien van het cultuurpessimisme waarmee de generatie van toen uit de jaren van crisis, oorlog en bezetting was gekomen.

'Massavorming' als politiek en sociaal verschijnsel was voor haar een centraal probleem, waaraan menige toespraak en menig artikel in *De Gemeente* zou worden gewijd. J. in 't Veld, redactielid en burgemeester van Zaandam, formuleerde het probleem aldus: 'Hoe zal men een nieuwe en sterke democratie opbouwen en handhaven binnen een samenleving, waarin allerlei krachten werkzaam zijn, die de strekking hebben om het individu in de massa verloren te laten gaan en de specialistische deskundigheid met dictatoriale bevoegdheid te bekleden?' Volgens In 't Veld ging het hierbij om niets minder dan om een strijd tegen de geestelijke krachten die fascis-

me en nationaal-socialisme hadden voortgebracht. Weliswaar waren deze overwonnen maar nog niet definitief teruggedreven.

Voor deze opgave geplaatst zag men vooral voor de gemeenten een rol weggelegd – na het gezin – als ‘centra van weerstand’ en als ‘geestelijke krachtcentra’ voor maatschappelijke binding en gemeenschapsgevoel. In ‘t Veld, die een persoonlijk stempel zette op het gemeenteprogramma van 1946, meende dat het beleid op alle terreinen aan deze bijzondere gemeentelijke taak dienstbaar moest worden gemaakt; niet alleen onderwijs, jeugdzorg en cultureel werk, maar ook volksgezondheid, volkshuisvesting en stedebouw.

Met haar eerste naoorlogse programma zocht de PvdA aldus aansluiting bij het door G.A. van Poelje geïntroduceerde begrip ‘cultuurgemeente’. De gemeente had in deze visie tot taak om plaatselijk de maatschappelijke samenhang te verzekeren, leiding te geven waar anderen te kort schoten en de materiële voorwaarden te scheppen voor een sterk en veelzijdig cultureel leven.

Deze aandacht voor de culturele taak van de gemeente, waarmee de principiële betekenis van het politieke werk op lokaal niveau nog eens werd onderstreept, klinkt ook door in de (landelijke) gemeenteprogramma’s van de PvdA in de jaren vijftig. Gaandeweg zal de belangstelling echter verflauwen onder invloed van de opkomst van de welvaartsstaat. In de jaren zestig zal het primaat komen te liggen bij de ontplooiing en de emancipatie van het individu. Overigens zullen we zien dat het begrip cultuurgemeente in de jaren tachtig opnieuw actualiteitswaarde gaat krijgen.

Het politieke landschap

De gemeenteraadsverkiezingen van 1946 brachten de PvdA 2200 raadsleden. Bij de wethoudersverkiezingen resulteerde dit in 431 wethouders in 334 gemeenten. Voorts telde de partij nu 82 burgemeesters en één commissaris der koningin in de

gelederen. Met name de toename van het aantal door de Kroon benoemde functionarissen – anders dan voor de oorlog krijgen nu ook grote gemeenten een socialist als burgemeester – illustreert dat de nieuwe partij salonfähiger is en sterker in de machtsstructuur geïntegreerd dan de SDAP. Op het eerste partijcongres over gemeentepolitiek, dat op 12 oktober 1946 in de hoofdstad plaatsvindt, kunnen als gasten worden begroet de minister van Financiën, de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken, een lid van de Raad van State en de burgemeester van Amsterdam, allen partijgenoten. 'Even voelt men toch weer dat er iets is veranderd in ons land sinds 1939,' stelt de chroniqueur van *De Gemeente* tevreden vast.⁵

Het feit dat de PvdA 'haar deel kreeg' van de bestuurlijke posten stimuleerde tot een gematigde en 'redelijke' opstelling. Gold voor de SDAP nog dat 'er voor socialisten wat te besturen moest zijn', wilde men toetreden tot het dagelijks bestuur, voor de PvdA werd het afspiegelingscollege norm. Polarisatie van de verhoudingen zou zich trouwens moeilijk verhouden tot de gemeenschapsgedachte, die nu centraal werd gesteld. En de wederopbouw noopte ook al tot samenwerking. Niet in alle gemeenten had de PvdA zich overigens aan de afspiegelingsregel gehouden, wat deze partijgenoten op een afkeurend redactioneel commentaar in *De Gemeente* kwam te staan: 'Dit geeft een onverkwikkelijk beeld en bevordert niet een goede verstandhouding tussen partijen, waarnaar toch zoveel mogelijk moet worden gestreefd.'⁶

Verskil van mening was wel mogelijk over de vraag of communisten tot de dagelijkse besturen konden toetreden. Het feit, dat de CPN een niet-democratisch stelsel voorstond liet ruimte voor twijfel. 'Zolang men echter een groep aan de vertegenwoordiging laat deelnemen moet deze ook volledig worden erkend en moeten de algemene democratische beginselen op alle groepen gelijkelijk worden toegepast,' concludeerde *De Gemeente* in genoemd commentaar.

Met de aarzelende aanvaarding van de CPN zal het vanaf 1948 voorlopig gedaan zijn. Naar aanleiding van de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije gaf het Partijbestuur van de PvdA een verklaring uit, waarin de socialistische fracties in gemeenteraden en provinciale staten werden opgewekt om bij voorkomende vacatures in de dagelijkse besturen en in commissies voortaan geen medewerking te verlenen aan de benoeming van vertegenwoordigers van de CPN. In de meeste gemeenten liet men zich dit geen twee keer zeggen en ging men nog een stap verder. Gesteund door de 'burgerlijke' partijen wenste de PvdA niet te wachten op het ontstaan van vacatures, wat immers zou duren tot de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen in 1949. In vele gemeenteraden werd dan ook in het voorjaar van 1948 het vertrouwen in de wethouders van de CPN opgezegd. De aldus politiek doodverklaarde vertegenwoordigers van de arbeidersklasse wensten echter niet zomaar het veld te ruimen. Maar de mogelijkheid tot ontslag was nog niet in de Gemeentewet opgenomen.

Aan de impasse kwam pas een einde toen de wetgever met een wetswijziging de mogelijkheid tot ontslag had geopend. Overal werden nu de reeds op non-actief staande wethouders van de CPN van hun posten verdreven.⁷ Het weren van communisten uit de dagelijkse besturen en de raadscommissies zou tot in de jaren zestig de norm zijn in gemeenteraden en staten.

De koude oorlog met de CPN betekende de enige partijpolitieke dissonant van betekenis in de Drees-periode, die zich, zeker op het lokale vlak, kenmerkte door een grote mate van harmonie.

Van herstel naar vernieuwing

In 1949 is het herstel in Nederland zo ver gevorderd dat de PvdA in haar gemeenteprogramma van dat jaar een tijdperk van 'opbouw en vernieuwing' aankondigt. Met enige tevredenheid wordt teruggeblikt op de achterliggende jaren, waarin het normale gemeentelijke leven zijn loop weer heeft kunnen nemen. 'Zonder zelfverheffing' willen de opstellers vastgesteld hebben dat ook in de gemeenten 'iets groots verricht is' en dat socialistische bestuurders daarin een belangrijk aandeel hadden.

Dat de positie van de gemeenten een andere is dan vóór de oorlog wordt zonder morren vastgesteld: 'Veel van hetgeen de gemeenten als geheel eigen verzorgingsgebieden hebben gekend wordt thans van rijkswege geregeld. Dit is vooruitgang over het hele vlak en derhalve geen verlies- doch een winstpost.'

Er kon weer aan toekomstplannen worden gedacht, nu het herstel ver gevorderd was. Draden die in 1940 waren afgebroken, konden weer worden opgenomen. Als rond 1950 de noodzaak hiervan zich ergens aandienende was het wel op het terrein waarop socialisten van oudsher een grote activiteit hadden ontplooid: de volkshuisvesting en de stedenbouwkundige inrichting. Een zeer snel groeiende bevolking moest worden gehuisvest, een expanderende economie vroeg om nieuwe infrastructurele en ruimtelijke voorzieningen. De toenemende mobiliteit in de ontluikende welvaartsstaat vergde nieuwe verbindingen, woonwijken en industriegebieden moesten worden ontsloten. De algehele trend naar expansie vroeg bovenal om een welbewuste en geplande ruimtelijke inrichting, wilden welvaartsgroei en leefbaarheid hand in hand kunnen gaan.

Socialistische bestuurders konden, voor deze opgaven geplaatst, terugvallen op inspiratiebronnen en beleidsconcepten

die in het verleden hun waarde reeds hadden bewezen. Was de volkswoningbouw al niet bij uitstek het visitekaartje geweest van vorige generaties socialisten? De naoorlogse generatie was erop gebrand een goed beheerder van deze erfenis te zijn. En spoorde de gewenste uitbreiding van collectieve voorzieningen, nodig geworden door de bevolkingsgroei, niet wonderwel met wat voor Wibaut de kern van het socialistisch gemeentebestuur vormde, namelijk 'de collectieve voorziening in collectieve behoeften'?

Stad van de toekomst

Een traditie als sociale huisvesters en scheppers van collectieve voorzieningen, maar er was inmiddels meer. In de jaren dertig was aan het verworvene een nieuwe dimensie toegevoegd, die een grote doorwerking zou hebben in de naoorlogse gemeentepolitiek. Ontwikkelingen in architectuur en stedenbouw als het Functionalisme en het Nieuwe Bouwen werden in die jaren de nieuwe inspiratiebronnen voor socialistische bestuurders.

In Amsterdam markeerde de oprichting van de Afdeling Stadsontwikkeling bij de Dienst Publieke Werken in 1928 in feite al de nieuwe trend. Het tuindorp-idee en het patricisch socialisme van Wibaut en zijn bestuurlijke generatie (in casu: de verheffing van de arbeidersklasse door het scheppen van een goede en esthetisch verantwoorde leefsituatie) zouden overgaan in een functioneel ideaal: de schone en doelmatige stad van de toekomst. Dit functioneel idealisme sproot voort uit de ideeën van het CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), waarin naast Le Corbusier ook Nederlandse architecten als Berlage – hij was erelid –, Rietveld, Stam en Van Eesteren een vooraanstaande rol speelden. De Nederlanders zouden een belangrijk element toevoegen aan de weidse toekomstvisie ('de ideale stad') van Le Corbusier door de noodzaak van wetenschappelijke onderbouwing te benadrukken.

Als hoofdarchitect bij de afdeling Stadsontwikkeling kreeg Van Eesteren een unieke kans om dit voor Amsterdam in de praktijk te brengen. Onderzoek naar de toekomstige demografische en economische ontwikkeling, gevolgd door prognoses omtrent de te verwachten behoeften aan woningen, wegen, openbaar groen, industrieterreinen en maatschappelijke voorzieningen, het zou alles in 1934 resulteren in het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam-West, dat moest voorzien in de stadsuitbreiding tot het jaar 2000.

Dit plan zou niet alleen decennia lang de basis vormen voor het Amsterdamse beleid (sterker: voor de stedenbouwkundige vormgeving van de hele Noordelijke Randstad), deze benaderingswijze op grond van de functionalistische CIAM-idee zou ook lange tijd als grondslag dienen voor menig uitbreidingsplan elders. De jaren dertig geven niet voor niets een sterk oplevende belangstelling voor uitbreidingsplannen te zien. Economische crisis en oorlog zullen de realisering van deze plannen voorlopig in de weg staan, maar na 1950 wordt er op grote schaal uitvoering aan gegeven. Zij het niet op een wijze die de ontwerpers voor ogen had gestaan.

De weg naar vrijheid

Het democratisch-socialistisch planisme, waarvan de stedenbouwkundige plannen uitdrukking vormen, krijgt in 1951 een nieuwe impuls dank zij het partijrapport 'De weg naar vrijheid'. Deze uitvoerige studie van de Plancommissie van de pvdA was doortrokken van plannings- en ordeningsdenken.

Kan het toeval zijn, dat dit landelijke rapport (dat bij voorbeeld geen sporen heeft nagelaten in de kolommen van *De Gemeente*) juist de Amsterdamse socialisten stimuleerde tot een stedelijk 'plan'? Hoe dan ook, in 1952 besloot de Amsterdamse Federatie van de pvdA 'in de overtuiging dat voor de ontwikkeling der plaatselijke gemeenschap en de opbloei van het gemeentelijk leven het onderzoek naar de problemen van morgen en een daarop gebaseerd planmatig beleid evenzeer

noodzakelijk zijn als voor de nationale en internationale gemeenschappen' een Plancommissie in te stellen, belast met de opstelling van een Plan voor de ontwikkeling van Amsterdam. Dank zij de stuwende inbreng van wetenschappelijk secretaris van de commissie J.M. den Uyl – als directeur van de Wiardi Beckman Stichting tevens de belangrijkste auteur van 'De weg naar vrijheid' – lag binnen een jaar het van statistieken en tabellen voorziene boekwerk 'Mens en stad, Amsterdam vandaag en morgen' op tafel.⁸

'Wil de bevolking in al haar uitingen straks in harmonie met de omgeving kunnen leven en werken, dan zal de stadsontwikkeling planmatig moeten geschieden,' luidde het planistische visitekaartje van de commissie. Deze inspanning zou gericht moeten zijn op 'een vrijer en schoner leven met meer ruimte, licht en groen voor de duizenden, die thans nog in half vervallen huizen en in eindeloze grauwe straten gedoemd zijn hun bestaan te slijten'. Aldus werden de CIAM-principes nog eens bevestigd. Gelukkig kon, vervolgde de commissie, de stad bogen 'op een uniek algemeen uitbreidingsplan, dankzij de verziende geest en de vooruitstrevendheid van het gemeentebestuur in de jaren voor de oorlog tot stand gebracht'. 'Mens en stad' was een uitermate toekomstgericht rapport, dat optimistisch was getoonzet, maar waarin ook uitvoerig werd ingegaan op wat men zag als de schaduwzijden van de grote stad. Ook hier wordt, in navolging van het gemeenteprogramma van 1946, de massavorming als groot probleem gezien. De verstedelijking heeft de massamens voortgebracht, wiens bestaan is geatomiseerd. Het sociaal verantwoordelijkheidsbesef en het gemeenschapsdenken dreigen daardoor verloren te gaan, wat vanuit socialistisch gezichtspunt een bedenkelijke ontwikkeling is. Of de geatomiseerde stedelijke samenleving tot reïntegratie zou kunnen komen was echter iets dat zich aan planmatige beïnvloeding onttrok, meende de commissie. Wel zou het gemeentebestuur naar het oordeel van de commissie voorwaarden kunnen scheppen, die dit zouden

bevorderen. Daartoe werd de wijkgedachte geïntroduceerd, een idee dat overigens ook in Rotterdam al opgang had gemaakt. De achterliggende gedachte was dat door decentralisatie van het bestuur naar het wijkniveau de stedelijke samenleving weer begrepen en beleefd zou kunnen worden en de burger zich weer deelgenoot van een gemeenschap zou kunnen voelen.

Deze wijkgedachte zal het pvdA-denken overigens in de hele naoorlogse periode blijven begeleiden in de gemeentepolitiek. Wel zal het motief een en andermaal verschuiven. Fungeert de wijkgedachte in de jaren vijftig als antwoord op de veronderstelde teloorgang van het gemeenschapsdenken, in de jaren zestig en zeventig staan democratisering en participatie als motieven centraal. In de jaren tachtig vervaagt deze argumentatie enigszins en gaat de wijkgedachte fungeren als medicijn tegen de onbeheersbaarheid van de stedelijke bureaucratieën.

Industrialisatie

In het sociaal-economisch beleid was na de oorlog het priemaat bij de rijksoverheid komen te liggen, voor de 'welvaartsgemeente' uit de jaren twintig en dertig bestond geen ruimte meer. De pvdA kon zich nu als regeringspartij sterk maken voor een industrialisatiepolitiek, wat niet zonder succes is gebleven.⁹

Toch mogen de aanvullende bijdragen die door gemeenten en provincies zijn geleverd, niet worden onderschat. Ook hier stond een planmatige en toekomstgerichte aanpak voorop, waarmee de gemeente leiding kon geven aan het industrialisatieproces. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, waaraan ook de in de meeste provincies opgerichte economisch-technologische instituten een belangrijke bijdrage leverden, lag aan dit beleid ten grondslag.

Anders dan in de vooroorlogse jaren was men er nu niet opuit zelf bedrijven te stichten, maar werd met voorwaarden

scheppend beleid volstaan: planologische reserveringen, tijdige verwerving van terreinen, de zorg voor infrastructurele voorzieningen. Blijkens het gemeenteprogramma van 1949 bij voorbeeld verloor men daarbij de samenhang met andere beleidsterreinen niet uit het oog: de woningbouw, het nijverheidsonderwijs, cursussen voor volwassenen. Toen al werd de betekenis onderkend van wat een kleine veertig jaar later nog steeds niet blijkt te lukken: een samenhangend arbeidsmarkt-beleid.

Vermelding verdienen ook de bijdragen van de Wiardi Beckman Stichting. In de jaren vijftig produceerde zij voor menige regio een rapport, waarin de sociaal-economische ontwikkelingsmogelijkheden van het gebied werden verkend. Op publikatie volgde doorgaans een wbs-conferentie ter plaatse, wat weer sterk de aandacht van de lokale media trok.

Nieuwe groei en dynamiek

In de jaren zestig wordt Nederland een welvaartsstaat. De pvdA is inmiddels met de val van het vierde kabinet-Drees in 1958 uit de regering verdwenen, maar dit feit lijkt de lokale bestuurders van de partij nauwelijks te deren. Sterker, dank zij de stijgende welvaart hebben de confessioneel-liberale kabinetten hun meer armslag te bieden dan in de nog altijd sobere tijden van Drees het geval was. Ook politiek verging het de socialistische bestuurders niet slecht, getuige de klinkende overwinning die bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1962 wordt behaald. Met versterkt elan konden zij zich wijden aan de opbouw van de verzorgingsstaat, waarvoor het rapport 'Om de kwaliteit van het bestaan' van de Wiardi Beckman Stichting (1963) de basis had gelegd. Tegelijk waren deze bestuurders er diep van doordrongen dat de beoogde uitbouw van de collectieve sector betaald moest worden uit economische groei.

'Het was de tijd van de absolute economische groei, daar

was nog geen aarzelen bij,' zou twintig jaar later de Noordhollandse commissaris der koningin R.J. de Wit zeggen in een terugblik op zijn periode als raadslid en wethouder van Amsterdam. 'Het was de tijd dat hier in het provinciehuis in Haarlem de deelname aan kernenergie, aan Dodewaard nog ieders instemming had, het waren de jaren van Kennedy.'¹⁰ Het waren ook de jaren dat J.M. den Uyl als wethouder van Publieke Werken een nieuwe dynamiek bracht in de hoofdstad, gedragen door ideeën over economische groei en schaalvergroting.

Want ruim zag men het. Het denken in grote structuren, het planmatige ontwikkelingsbeleid op basis van royale concepties, met het oog gericht op het jaar 2000 en verder, het zou een nieuwe hoogte bereiken. Daarbij had het er veel van weg dat men zich wilde revancheren op de jaren vijftig. Immers, de stedenbouwkundige concepties waren, voor zover neergelegd in uitbreidingsplannen, verregaand gerealiseerd, maar als gevolg van de financieel-economische schaarste en het tempo dat de woningnood voorschreef was dit op een veel schralere manier gebeurd dan de ontwerpers van weleer voor ogen had gestaan. De saaie en schraal opgezette woonakkers die in deze jaren in talloze Nederlandse steden en dorpen verrezen, zijn er de stille getuigen van. Ook waren er rijkelijk veel concessies gedaan aan de eisen die het verkeer ging stellen en aan de opkomende massaconsumptie.

Nu er meer financiële armslag was moest er ook betere ruimtelijke kwaliteit worden geboden. Een luxe was dit voorkomen overigens allerminst, gelet op de spectaculaire economische groei en de bevolkingstoename, die in goede banen moesten worden geleid. Vandaar dat ook de nationale overheid zich intensiever met de zaken ging bemoeien. Het kabinet-Cals, waarin de PvdA met vijf ministers was vertegenwoordigd, kwam in 1966 met een beleidsdocument, dat uiterst belangrijk zou blijken: de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (een eerste regeringsnota was al in 1960 verschenen).

Daarin werd uitgegaan van een groei van het inwonertal naar maximaal twintig miljoen in het jaar 2000. Met het oog hierop voorzag het kabinet een enorme druk op de open ruimten en op de verkeersvoorzieningen, reden om te pleiten voor een krachtig planologisch beleid.

Dit beleid stond in het teken van een spreidingsmodel, nationaal en regionaal. Onder meer sprak men zich uit voor spreiding van bevolking naar het economisch achtergestelde Noorden, dat dan gepaard zou moeten gaan met spreiding van economische activiteiten, waaronder rijksdiensten. Geleide verstedelijking naar groeikernen ('gebundelde deconcentratie') moest het antwoord zijn op de woning- en ruimte-nood in de stedelijke gebieden. Aldus zouden stadsgewesten ontstaan met een rijke schakering aan milieus.

Nergens kreeg dit concept van geleide verstedelijking een consequenter uitwerking dan in de Noordelijke Randstad, onder impulsen van socialistische bestuurders in Amsterdam en de provincie Noord-Holland. In de hoofdstad was het Algemeen Uitbreidingsplan voltooid en moest het stadsbestuur naar nieuwe uitbreidingsmogelijkheden uitzien. Volgens de provinciale nota 'Drie miljoen Noordhollanders' zou de bestaande stad niet verder uitbreiden, maar als het ware 'over het groen heen springen' naar een vijftal groeikernen. Wel zou op Amsterdams grondgebied de Bijlmermeer worden ontwikkeld als 'CIAM-stad' van de toekomst. Industriële ontwikkelingen in het westelijk havengebied, een stadsspoor en grootschalige recreatieve voorzieningen compleeteerden het toekomstbeeld.

Ook elders wordt de toekomst planmatig onder ogen gezien. Het zijn de jaren dat Rotterdam zijn Europaortconceptie ontwikkelt, Limburg met de mijnsluiting zijn economie over een geheel andere boeg gooit en Groningen zijn havenplannen ontwikkelt voor Delfzijl. Geheel nieuwe stadsdelen, zij het minder pretentius dan de Amsterdamse Bijlmermeer, ontstaan onder andere bij Rotterdam (Alexanderpolder),

Enschede (Wesselerbrink), Groningen (Lewenborg), Arnhem-Zuid, en vele andere.

De planners

Laten we de bouwers aan dit toekomstbeeld wat nader bezien.

De generatie socialistische bestuurders van de jaren vijftig en (vooral) zestig had een groot vertrouwen in de krachtige, toekomstgerichte en planmatig handelende overheid. Anders dan later wel eens zou worden beweerd is het geloof in de 'maakbaarheid' van de samenleving geen socialistische uitvinding van de jaren zeventig, het is van ouder datum.

Het optimisme dat hieruit sprak was overigens niet zo verbazingwekkend. De periode van 1950 tot 1970 kende vrijwel onafgebroken een aanzienlijke economische groei. De samenleving was duidelijk genormeerd, het gezin stond centraal als de belangrijkste culturele entiteit, het sociale klimaat bleef stabiel. Er bestond een brede politieke overeenstemming over de richting van het beleid. Het functionele ideaal van het CIAM gold nog altijd als baken in zee, waarbij een grootschalige aanpak en een ruime opzet niet werden geschuwd. Ook de sociale betrekkingen kenmerkten zich door harmonie. De burgers leken weinig kritisch, of uitten dit althans niet op een georganiseerde wijze. De planners onderhielden goede betrekkingen met het bedrijfsleven en gingen gemakkelijk in zee met particuliere beleggers bij de realisering van hun plannen. Projectontwikkelaars bij voorbeeld zouden alle ruimte krijgen, zoals bleek bij de ontwikkeling van Hoog-Catharijne in Utrecht en van Scheveningen.

Veel ruimte kregen ook de deskundigen uit het ambtelijk apparaat. In het klimaat van consensus weten zij zich te ontpoppen als de smaakmakers in de discussie. In steden als Amsterdam en Rotterdam werden sommige 'sterke' hoofdamttenaren tijdens hun ambtelijk leven al een legende.

In deze periode van economische welvaart, politieke en sociale harmonie en brede consensus kon het niet verbazen dat

bestuurders een groot vertrouwen hadden in eigen kunnen. Aan een aantal zekerheden zou echter spoedig een einde komen.

Het politieke landschap

Het harmonieuze bestuurlijke klimaat had uiteraard ook zijn uitwerking op de partijpolitieke verhoudingen in het lokaal bestuur. De al bestaande gewoonte om colleges van B & W op afspiegelingsbasis samen te stellen werd voortgezet. Toch was het niet een en al harmonie dat de klok sloeg. In de praktijk bleek het leven nog wel eens sterker dan de leer en werd op politieke of persoonlijke gronden een inbreuk gemaakt op de afspiegelingsnorm, die alle grote partijen zeiden voor te staan. In Noord-Brabant en Limburg bij voorbeeld, waar de KVP oppermachtig was, viel er op veel plaatsen voor socialisten (en liberalen) weinig eer te behalen, ook al zouden zij op getalsmatige gronden voor een zetel in het dagelijks bestuur in aanmerking komen. In Amsterdam zouden, behalve de communisten, ook de liberalen jarenlang niet in het college van B & W zijn vertegenwoordigd. Pas in 1966, als het draagvlak van PvdA en confessionelen te smal wordt, zouden de liberalen in het college komen. Programmakkoorden waren niet aan de orde, de fracties gunden de wethouders royale speelruimte. Aan wat voor de SDAP nog usance was – een beleidsprogramma – bleek de PvdA in de jaren vijftig en zestig weinig behoefte te hebben. Illustratief is in dit verband hoe het de VVD-fractie in de Amsterdamse raad verging in 1958, toen deze liet weten alleen aan het dagelijks bestuur te willen deelnemen als aan een aantal programmatische eisen was voldaan. De fractievoorzitter van de PvdA, J.M. den Uyl, achtte dit geheel in strijd met de democratische spelregels: het zou van minachting voor het college getuigen als men dit aan een program zou binden."

De koude oorlog met de CPN zou voortduren tot het midden van de jaren zestig. Vooral in gemeenten met sterke com-

munistische vertegenwoordigingen woedde de strijd tussen de beide arbeiderspartijen aanvankelijk in alle hevigheid, getuige bij voorbeeld deze passage uit het rapport 'Mens en stad' van de Amsterdamse PvdA (1953): 'Het feit, dat in 1952 nog meer dan één vijfde van de Amsterdamse kiezers communistisch koos betekent een sterke rem op de vooruitgang van Amsterdam.' Deze grote communistische invloed werd gezien als een rechtstreekse uitdrukking van 'maatschappelijke en persoonlijke ontworteling'.¹² Pas na 1966 zullen de communisten in hun electorale bolwerken als de Zaanstreek, Amsterdam en Groningen weer zitting nemen in de dagelijkse besturen van gemeenten en provincies.

Aan het begin van de jaren zestig – het is het tijdperk van 'the end of the ideology' – zouden de scheidslijnen van de politieke partijen in de lokale besturen steeds verder vervagen. Socialistische identiteitspunten als planmatige stadsuitleg, stelselmatige krotopruiming en stadsreconstructie, meerjareninvesteringsplannen, uitvoering van de Mammoetwet, bejaardenzorg en voorzieningen voor welzijn en cultuur waren inmiddels in hoge mate gemeengoed geworden.

Bij zoveel consensus over de hoofdlijnen van het beleid ging de politieke strijd zich steeds meer toespitsen op het verkrijgen van voldoende middelen. Niet zelden lag daarbij de politieke scheidslijn dan niet tussen de fracties in de raden, maar tussen de gehele gemeenteraad en 'Den Haag'.

Dit stilstaand tij in de politieke verhoudingen moest op den duur wel tot verstarring leiden. Over wat socialistische gemeentepolitiek inhield werd binnen de PvdA nog op nauwelijks meer dan rituele wijze gesproken. Het begon een jongere generatie, waarvan Nieuw Links inmiddels de georganiseerde uitdrukking was geworden, steeds meer te storen dat het met de gemeentepolitiek nog om weinig meer leek te gaan dan het bemachtigen van wethouders- en burgemeestersposten. Terwijl zich in de samenleving inmiddels opvattingen begonnen aan te dienen, die een uitdaging betekenden voor deze be-

stuursstijl en voor het beleid, waarover binnen het gedepoliteerde bestel van de gemeenten zoveel overeenstemming bestond.

Een der eerste prominenten in de PvdA die de kentering der tijden leken te onderkennen, was J.M. den Uyl, inmiddels fractievoorzitter in de Tweede Kamer geworden. Voor de mondige burger is het bestuur 'niet meer "het gezag", maar een service-instituut ten dienste van het algemeen welzijn', aldus de nieuwe partijleider aan het begin van 1968 in een artikel in *De Gemeente*. Opnieuw doordenken van de opvattingen is volgens hem ook geboden op het punt van 'de organisatie van het menselijk verkeer in de gemeente. Een dorp, een stad moet een centrum zijn van creatieve uitingsmogelijkheden. Van wat dat betekent voor de structuur en inrichting van onze gemeenten weten we nog een bitter beetje,' aldus Den Uyl, die de socialistische gemeentebestuurders opriep om voorop te lopen bij het zoeken naar antwoorden op die uitdaging.¹³

Voor menigeen van de zittende generatie bleek deze oproep echter veel gevraagd. Te zeer waren zij gewend geraakt aan besturen langs technocratische lijnen, te weinig tegenspraak hadden ze daarbij ontmoet, ook niet uit eigen rijen. En was er, zo vroegen zij zich af, eigenlijk wel sprake van verstarring; er werd immers gestaag gewerkt aan de realisering van een toekomstbeeld, dat voortspoot uit een progressief ideaal? Was de verbeelding niet terdege aan de macht?

Dit toekomstbeeld en de manier waarop zij het meenden te realiseren werd echter juist hun handicap. Er werd bestuurd van bovenaf, het planningsmodel verliep 'top-down' – plannen van groot naar klein, van globaal naar gedetailleerd – en kwam daarmee op gespannen voet te staan met nieuwe politieke eisen als democratisering en participatie, die bestuur en planning van onderaf ('bottom-up') voorschreven. Noch de bestuursmentaliteit, noch de organisatie van de besluitvorming was hierop ingesteld.

Een tweede grote handicap van het toekomstideaal was dat

geen plaats was ingeruimd voor de bestaande ruimtelijke voorraad. Het stedenbouwkundig functionalisme als in de jaren dertig gefundeerd ('de schone en doelmatige stad') was vrijwel exclusief gericht op uitbreiding, op de uitleg van nieuwe woonwijken, industrieterreinen en recreatiegebieden. Met de bestaande oude woonwijken uit de negentiende en vroeg-twintigste eeuw, veelal van een bouwkundig en ruimtelijk slechte kwaliteit, wist men eigenlijk niet goed raad. Ze werden rijp geacht voor 'sanering' en 'reconstructie', maar anders dan voor de nieuwe gebieden bestond er nauwelijks een concept.

Hetzelfde gold voor de stedelijke centra. Doorgaans was het beleid gericht op versterking van de economische functie, maar bij gebrek aan een evenwichtige stedenbouwkundige visie vielen de centra veelal ten prooi aan verkeersdoorbraken en een onbeheerste cityvorming. Men zag dit trouwens als de onvermijdelijke prijs voor de economische groei, die weer nodig was om honorabele socialistische doeleinden als uitbreiding van de gemeenschapsvoorzieningen naderbij te kunnen brengen.

Het had iets tragisch. Een generatie die lange tijd in haar element was geweest met de stadsuitleg—daar kon immers op maagdelijke grond naar hartelust onteigend, gepland en gebouwd worden—, kon met haar inzichten en bestuurlijk elan in de veranderende situatie, waarbij andere prioriteiten golden, niet meer uit de voeten. De beproefde recepten (licht, lucht en ruimte, ruime woningen, vrij baan voor economische activiteiten, doorstroming voor het verkeer) en de daarbij passende grootschalige aanpak stuitten in de bestaande gebouwde omgeving op steeds sterker verzet van georganiseerde bewoners en kritische architecten.

In vele gemeenten vertaalden deze spanningen zich in een politiek conflict binnen de lokale PvdA. De kentering der tijden zou een machtswisseling, die tevens een generatiewisseling bleek, onvermijdelijk maken.

Personele mutaties

Van de PvdA wordt wel gezegd dat zij als geen andere sociaal-democratische partij is geraakt en beïnvloed door de beweging van de jaren zestig en begin zeventig. Waar of niet, een feit is dat de PvdA in de gemeentepolitiek een groot deel van de jaren zeventig doende is geweest de gevolgen van de omslag, die aan het begin van het decennium plaatsvond, te verwerken. Die omslag werkte op drie manieren door: er kwamen personele mutaties, de programma's werden herzien en de politieke cultuur wijzigde zich.

Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 kwamen er in veel gemeenten sterk vernieuwde en verjongde PvdA-fracties op het kussen. De nieuwe garde telde menige aanhanger van Nieuw Links, het betrof meer dan een normale generatiewisseling. De politieke machtswisseling was veelal niet geruisloos verlopen, in menige afdeling was er een forse machtsstrijd aan voorafgegaan. De oude elite wenste zich niet zomaar gewonnen te geven.

Daarbij moet men zich realiseren, dat de stroming Nieuw Links in kringen van de gemeente- en provinciebestuurders weinig aanhang genoot. De tegenhanger Democratisch Appèl daarentegen genoot juist veel sympathie bij het wethouders- en burgemeestersgilde. Daarbij richtte het verzet zich niet alleen tegen de ideeën van Nieuw Links, maar ook tegen de plannen tot vergaande 'progressieve samenwerking', die in veel gemeenten bestonden. Als resultaat hiervan zouden in 1970 veel gezamenlijke progressieve raadsfracties optreden, waarin PvdA, D'66 en PPR (en hier en daar ook de PSP) samenwerkten. De oudere, vaak nog in de SDAP gevormde generatie voelde echter niets voor een verwatering van de socialistische identiteit en vertrouwde de vernieuwde programmatische lading die de progressieve vlag dekte al evenmin.

Op weg naar de kandidaatstelling in 1970 ritselde het dan

ook van de lokale conflicten in de PvdA. Mogelijk heeft de gedrevenheid waarmee dit toen is uitgevochten de basis gelegd voor de verharding van de partijcultuur waardoor de jaren zeventig zich zouden gaan kenmerken.

Programmatistische vernieuwing

De nieuwlichters, die het bestuurderskussen gingen bezetten, hadden weinig respect voor het toekomstbeeld, waar hun voorgangers met zoveel inzet aan hadden gewerkt. Het was tijd voor andere opgaven en andere prioriteiten. De bestaande oude woningvoorraad, rijp geacht voor sanering en sloop, moest worden gerehabiliteerd. Het beleid moest worden omgebogen naar vernieuwing van het bestaande. En ook waar wel moest worden gesloopt, omdat de bouwkundige toestand te slecht was, moest de nieuwbouw worden aangepast aan het bestaande en ingevoegd in het stedelijk weefsel, anders dan in de oorspronkelijke plannen veelal de bedoeling was.

Binnensteden, voorbestemd voor winkels, kantoren, banken en verkeersdoorbraken, moesten weer werkelijke stadscentra worden, waar de diverse kwaliteiten, die kenmerkend zijn voor een stad (wonen, winkels, handel, markt, cultuur, kantoren, auto- en langzaam verkeer) gelijkmatig tot hun recht kunnen komen. Aan de eenzijdige expansie van het bedrijfsleven diende daarentegen paal en perk te worden gesteld door een zeer kritisch en selectief beleid.

Het nieuwe denken liet ook de nieuwbouwwijken niet onberoerd: woningen moesten gevarieerder worden, meer woningdifferentiatie werd wenselijk gevonden, en er moest meer aandacht komen voor bijzondere woningtypen en voor de groepering van woningen ten opzichte van elkaar. (Kwam zo in zowel oud- als nieuwbouw de gemeenschapsgedachte via de achterdeur weer binnen?)

Tegenover de expansieve ideeën van de vorige generatie plaatste men de kwaliteiten van het wonen in de bestaande stad. Grootschaligheid maakte plaats voor kleinschalige op-

lossingen. Stadsvernieuwing kwam voor sanering en kaal-slag. Functiemenging voor functiescheiding. Bouwen voor de buurt voor overloop. Eerbied voor bestaande ruimtelijke patronen voor stedenbouwkundige vernieuwingen. Met name dit punt markeerde de breuk met de opvattingen in voorgaande decennia. Sinds het begin van de eeuw was kwalitatief goed bouwen in een ruime stedenbouwkundige omgeving de trots geweest van de socialistische volkshuisvesters. Het bestaande achtten zij (vaak niet ten onrechte) uitgewoond. Er moest gebouwd worden voor de toekomst en respect voor bestaande patronen lag daarbij allerminst voor de hand.

De veranderde opvattingen over stedelijke centra werden voor het eerst verwoord in de Doelstellingennota voor de binnenstad van Groningen, die in 1971 verscheen. Deze nota, waarmee pvdA-wethouder M.J. van den Berg ook buiten Groningen bekendheid kreeg, zou een trendsettend beleidsdocument worden. Te meer ook omdat hiermee voor het eerst de verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur voor de ontwikkelingen in de stad nadrukkelijk werd vastgelegd. Tot dat moment hadden economische krachten de ontwikkeling in hoge mate bepaald.

In Rotterdam leidde het nieuwe beleid tot het aankopen op grote schaal van oude woningen, gevolgd door renovatie- en nieuwbouwprogramma's. Deze werden begeleid door projectgroepen, waarin buurtbewoners de meerderheid hadden. De naam van de socialistische stadsvernieuwingswethouder J.G. van der Ploeg mag hier niet onvermeld blijven.

Heel wat conflictueuzer zou de overgang in Amsterdam verlopen. De nieuwe generatie pvdA-bestuurders aldaar, waaronder wethouder van Stadsontwikkeling H. Lammers, was weliswaar bereid om het beleid van de jaren zestig op vele punten om te gooien, maar wenste bij de stadsvernieuwing wel vast te houden aan verbetering van de stedenbouwkundige kwaliteit, ook al zou dit leiden tot minder hoge dichtheden. Om deze reden stond zij dan ook niet negatief tegenover

voortzetting van het overloopbeleid, dat door een vorige generatie socialistische bestuurders was ontwikkeld. Over deze belangrijke kwestie ontstond een felle strijd met de 'rank and file' van de partij, die kleinschalige stadsvernieuwing, hoge woondichtheden en een terugdringen van het groeikernenbeleid voorstond. Het debat, dat overigens ernstig werd vertroebeld door felle interne partijtwisten over de aanleg van de metro, werd pas in 1978 definitief beslecht in het voordeel van de laatsten.

Een 'politieker' bestuur

Het einde van de jaren zestig gaf een sterke opleving van de belangstelling voor de publieke zaak te zien, maar de politieke en bestuurlijke cultuur bleek niet in staat om dit proces te absorberen. Niet voor niets werd in het wbs-rapport 'Gemeentelijke democratie', dat verscheen aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen van 1970, vastgesteld, dat de invloed van gemeenteraad en kiezers op het beleid zeer onvoldoende was.¹⁴ J. Wallage zou later in een terugblik op zijn Groningse jaren als raadslid en wethouder de door B&W en hoofdamttenaren beheerste bestuurscultuur als volgt karakteriseren: 'De macht van de ambtenaren, de geheimhouding jegens de raad, de paternalistische houding van de PvdA, die beter dan wie ook wist wat goed was voor de arbeiders, het vormde een cultuur-politiek schild, waarachter het oude-jongens-krentebrood-bestuur hoogtij vierde. En dat schild zorgde ervoor, dat elke discussie of in psychologische termen of in onbegrijpelijke techniek werd ondergedompeld. Te kiezen viel er weinig.'¹⁵

Als gevolg van de verstarde situatie zag het ernaar uit dat de PvdA in de gemeenten nauwelijks weerstand zou hebben tegen het opkomende D'66. Het snel om zich heen grijpende gevoel 'dat er iets moest gebeuren' inspireerde de opstellers van 'Gemeentelijke democratie' tot een aantal vernieuwingsvoorstellen, die een aanzienlijke breuk betekenden met het verleden.

Wilde de kiezer meer zeggenschap krijgen over het beleid dan zou sterker dan in het verleden bestuurd moeten worden op basis van scherp omlinjende politieke concepties. Dit zou voorkomen dat alle verschillen werden weggemasseerd door de collegialiteit in B & W, aan het eind van de jaren zestig een veelgehoorde klacht. Partijen moesten dus zo concreet mogelijke beleidsplannen opstellen, waardoor het de kiezer mogelijk werd niet slechts bestuurders te kiezen, maar ook een uitspraak te doen over het te voeren beleid. Een politisering van de verhoudingen zou daarvan weer het gevolg zijn; dit zou gelijkgezinde politieke partijen stimuleren tot het bundelen van de krachten. (Aldus sloot deze strategie goed aan bij de progressieve samenwerking, die in veel gemeenten gestalte had gekregen.)

Zo'n politiseringsstrategie zou niet zonder gevolgen blijven voor de verkiezing van de wethouders, zo oordeelden de opstellers van het WBS-rapport. Een meerderheidscollege, waarbij een winnende partij of combinatie alle wethouderszetels zou bezetten, zou de ideale uitkomst zijn, maar dit zou een mate van polarisatie veronderstellen waar lang niet overal sprake van was. Het proces zou dus gefaseerd moeten worden benaderd.

Partijen zouden om te beginnen hun onderlinge verschillen wat meer kunnen gaan accentueren. Dit zou kunnen door het indienen van initiatiefvoorstellen in de raad, wethouders zouden minderheidsstandpunten kunnen innemen of minderheidsnota's naar buiten kunnen brengen.

Een volgende stap zou kunnen zijn, dat partijen de collegevorming inzet maken van programmatische onderhandelingen. Daarbij zouden 'alleen zij tot wethouder kunnen worden gekozen, die het overeengekomen programma kunnen onderschrijven en ten aanzien van wie de zekerheid bestaat, dat zij het programma bekwaam uitvoeren in een vruchtbare samenwerking'.¹⁶ Het automatisme van de afspiegelingsgedachte is hiermee verlaten, het maakt plaats voor een onderhande-

lingsmodel, waarvan de uitkomst niet op voorhand vaststaat.

In de derde fase van het politiseringsproces staan alternatieve programma's van partijen of combinaties van partijen 'duidelijk en fundamenteel' tegenover elkaar. In zo'n constellatie zouden de winnende partijen alle wethouderszetels gaan bezetten, onderhandelingen zijn niet meer nodig. Met nadruk waarschuwt de wbs-commissie er echter voor dat een dergelijke machtsgreep ongewenst is, zolang niet gesproken kan worden van fundamentele verschillen van opvatting.

Ook een tweede hervormingsvoorstel van de commissie, het pleidooi voor een door de raad gekozen burgemeester, betekende een inbreuk op het bestel. Overigens had op het moment dat het wbs-rapport verscheen het raads- en statencongres van de partij er al voor gezorgd dat de gekozen burgemeester een programmapunt was geworden. Grote praktische gevolgen had dit allemaal niet, omdat een politieke meerderheid in de Tweede Kamer niet bereid was om de gekozen burgemeester wettelijk mogelijk te maken. Ook in 1988 is dit overigens nog steeds de situatie.

Veranderingen in de partijcultuur

De politisering van het bestuur was bedoeld om de dominantie van v&w en de hoofdamttenaren te doorbreken. Aldus zou het primaat van de kiezer en van de raad worden hersteld. In dit nieuwe bestel was het vooral de positie van de wethouders die veranderde. De binding aan een partij- en collegeprogramma reduceerde hun handelingsvrijheid niet onaanzienlijk, wat vooral problemen gaf als zich 'nieuwe omstandigheden' voordeden of wanneer de werkelijkheid zich toch anders gedroeg dan het programma voorschreef. Naarmate de programma's gedetailleerder werden deed dit probleem zich uiteraard vaker voor.

Fractie en afdeling beschouwden het daarbij als hun taak er nauwgezet op toe te zien dat de wethouders niet al te vrijmoedig opereerden of te gemakkelijk compromissen sloten met

de werkelijkheid. Het programma gold immers als een belofte aan de kiezers. Wellicht ten overvloede werden de wethouders ook nog eens onderworpen aan het adagium dat fractieloyaliteit boven collegeloyaliteit diende te gaan. Democratie als 'georganiseerd vertrouwen' had aldus plaats gemaakt voor een model dat door sommigen werd geprezen om zijn 'checks and balances', door anderen werd verfoeid als 'georganiseerd wantrouwen'.

Al gauw bleek dat ambtsdragers, die niet over de politieke lenigheid of het communicatieve vermogen beschikten, vereist voor zo'n gecompliceerde rol, in moeilijkheden kwamen. Lokale conflicten met de positie van een wethouder als inzet zouden geen zeldzaamheid zijn in de PvdA van de jaren zeventig. Goed bedoelde maar onrijpe noties over de PvdA-als-actiepartij voegden nog wat extra conflictstof toe aan het soms toch al branderige politieke klimaat.

In 1971 liep een meningsverschil met een van de Rotterdamse PvdA-wethouders zo hoog op, dat een bemiddelingscommissie onder leiding van partijvoorzitter A. van der Louw eraan te pas moest komen. Deze ervaring, en soortgelijke ontwikkelingen elders, waren voor het partijcongres van 1974 aanleiding om de partijreglementen te verrijken met een voor conflictregulering bestemd mechanisme: het 'recht van terugroeping'. Achteraf zou overigens de feitelijke gebruikswaarde van het artikel in geen verhouding blijken te staan tot de felle polemieken en controverses die het opriep.

Het zware accent dat gelegd was op naleving van programma's en de controle van de politieke vertegenwoordigers hierop had nog meer niet-beoogde effecten. Het leidde bij voorbeeld tot een sterk geïntensiverde vergadercultuur met onevenredig veel aandacht voor procedures, waardoor het aantal deelnemers aan discussies en besluitvorming werd teruggebracht tot een selecte groep van goed opgeleide 'nieuwe vrijgestelden'. Bovendien bleek een politiek klimaat dat zo sterk was bepaald door toetsing en 'democratische controle', niet

bevorderlijk voor het onafhankelijk denken en de politieke moed van bestuurders op vooruitgeschoven posten.

De vernieuwingen raakten ook de positie van de pvdA-burgemeesters. Het begon al met het congresstandpunt pro de gekozen burgemeester, dat tot groot onbehagen leidde bij het socialistische burgemeestersgilde. De meeste pvdA-burgemeesters bleken niets te voelen voor de gekozen burgemeester.

Moelijk hadden veel burgemeesters het ook met de nieuwe, gepolitiseerde verhoudingen, waarin zij zich als door de Kroon benoemd functionaris, met soms belangrijke beleidspartefeuilles, een weg moesten zien te banen. Menige burgemeester moest daarbij lijdelijk toezien hoe zijn portefeuilles werden teruggebracht tot de wettelijk voorgeschreven taken als openbare orde en dergelijke. Het beheren van politiek gevoelige portefeuilles gold voortaan niet meer als passend voor een niet-gekozen functionaris. Het waren nu de zelfbewust geworden wethouders, die zich gingen profileren als de politieke vertegenwoordigers van het gemeentebestuur.

Dat de politiseringskoers van de partij tot wrijvingen met haar burgemeesters zou leiden, had men uiteraard kunnen voorzien. De door de Kroon benoemde burgemeester vormt nu eenmaal een depoliteerend element in een overigens politiek bestel. De spanningen waren dus per definitie 'ingebakken'. Overigens bewezen vele burgemeesters dat daar in de praktijk best mee te leven viel, mits goede afspraken werden gemaakt met de wethouders en de raadsfracties. Niettemin kan men zich erover verbazen dat het tot het einde van de jaren zeventig heeft moeten duren alvorens het partijbestuur een serieuze dialoog aanging met deze belangrijke groep partijleden.¹⁷

De politiseringskoers van de pvdA beoogde het primaat weer terug te brengen bij de politieke democratie. Gezien een aan-

tal niet-beoogde, negatieve gevolgen voor de partijcultuur rijst de vraag of een positief oordeel wel op zijn plaats is. Zeker als we hierin betrekken dat 'het primaat van de politiek' als doctrine de partij het zicht heeft ontnomen op het belang van andere dan politieke organisaties en haar maatschappelijk contactenpatroon heeft doen verschromelen. Toch mag men dit alles niet generaliseren. Genoemde negatieve verschijnselen manifesteerden zich vooral in de universiteitssteden, elders gold dat in veel minder sterke mate. Bovendien waren de problemen aan het eind van het decennium tenminste voor een deel overwonnen.¹⁸

Ten slotte mogen de problemen die zich voordeden niet het zicht verduisteren op de situatie die bestond vóór 1970. Wallage zegt het in zijn terugblik als volgt: 'Laat niemand vergeten hoe in dit land vóór de tijden van politisering en meerderheidsvorming lokaal werd bestuurd. [...] Wie het autoverkeer uit de binnenstad wilde, wie regels wilde voor openbaarheid, wie onderwijsvernieuwing planmatig aangepakt wilde zien, wie voorrang wilde voor de oude wijken en daarmee een politieke prioriteitsstelling en meerjarenramingen, ja die vroeg te veel van een afspiegelingscollege zonder program.'

De planners

Het planningsconcept van de jaren zeventig week sterk af van datgene waar een vorige generatie zich door liet leiden. Jarenlang had het CIAM-denken als inspiratiebron dienst gedaan. Dit was nu echter uit de gratie, zonder dat er een nieuw 'grand design' voor in de plaats kwam. Eigenlijk een paradoxale situatie: de generatie die zich met de leus 'de verbeelding aan de macht' een weg naar de macht had gebaand, bleek geen behoefte te hebben aan een centraal toekomstontwerp. Men moet dit verklaren uit de fundamenteel-democratische notie, die aan het handelen van deze generatie ten grondslag lag. Een 'masterplan', waarvan latere plannen een afgeleide vormen, paste niet bij de planning van onderop die werd nagestreefd.

Van ruimtelijke planning vernam men dan ook betrekkelijk weinig in deze jaren. Niet een plan, maar het democratische karakter van de besluitvorming stond voorop. Het ging erom dat iedereen aan bod kwam bij de verdeling van de bestaande ruimte. Met name gold dit voor de bewoners van oude wijken, die in vorige decennia niet aan bod waren gekomen. Bouwen voor de buurt derhalve. Maar ook bij de inrichting van stadscentra moesten de ruimteclaims billijker worden verdeeld, moesten ook andere dan economische functies aandacht krijgen.

Bij deze democratiserings- en inhaaloperatie bestond weinig behoefte aan het ontwerpen van nieuwe ruimtelijke patronen. Sterker: er bestond een afkeer van alles wat een inbreuk betekende op bestaande structuren en patronen. De doctrine 'het primaat aan de politiek' was sterk bepalend voor de bestuursstijl. Dit leidde er onder meer toe dat de betrekkingen met het bedrijfsleven en met particuliere investeerders weinig hartelijk waren. Het zijn de jaren waarin voorzitters van Kamers van Koophandel zich periodiek beklagen over de 'eenzijdigheid' van het gemeentelijk beleid, dat geen rekening heet te houden met de belangen van het bedrijfsleven. Ook bij de realisering van plannen bestaat er bij de bestuurders een sterke voorkeur voor publieke investeringen. Door het primaat van de politiek zijn ook de deskundigen, de experts en de diensthooften uit het ambtelijk apparaat van hun voetstuk gevallen. In de jaren zeventig zijn de politici de smaakmakers geworden.

De ruimtelijke planning mocht dan op een laag pitje staan, op een ander terrein, het welzijn, zou de overheid er nieuwe plantaken bij krijgen. Het particulier initiatief had gaandeweg een steeds sterker beroep moeten doen op de overheid voor de financiering van welzijnsvoorzieningen. Deze kregen daarvoor steeds meer het karakter van publieke voorzieningen, waarvoor dan ook het materiële gelijkheidsbeginsel zou dienen te gelden. De verantwoordelijkheid voor de kwaliteit en

de algemene beschikbaarheid van deze voorzieningen was in feite steeds meer een overheidstaak geworden.

Met de zogenaamde 'Knelpuntennota' trachtte het kabinet-Den Uyl de balans op te maken van deze ontwikkeling, wat resulteerde in het voornemen om de planning en de financiering van deze voorzieningen zoveel mogelijk een gemeentelijke en provinciale taak te doen zijn. De zeggenschap van de overheid over wat voorheen het domein was van al dan niet levensbeschouwelijk particulier initiatief werd gelegitimeerd met het veelzeggende adagium 'wie betaalt bepaalt'. Duidelijker kon het primaat van de politiek niet worden onderstreept. Socialistische bestuurders bij gemeenten en provincies wierpen zich maar wat graag op deze nieuwe mogelijkheden tot planning en sturing. Maar ook gold: hoe energiever het beleid op dit punt, des te groter de aanvaringen met de christendemocratie.

Het politieke landschap

Als gevolg van de politiseringskoers van de PvdA zijn de politieke verhoudingen in de jaren zeventig flink door elkaar geschud. Wat zich in 1970 bij voorbeeld al voltrok in gemeenten als Leiden en Hilversum, waar het blok van progressieve partijen in de oppositie ging omdat bij de collegevorming aan een aantal verlangens niet werd voldaan, was nog maar een voorbode van wat in 1974 in veel meer gemeenten zou gebeuren. Op initiatief van de PvdA werd in dat jaar in vele gemeenten een programmakkoord afgesloten bij de collegevorming. Veelal resulteerde dit in een college op brede basis, maar in een aantal steden meende de PvdA, met steun van de kleine progressieve partijen, meteen door te moeten stoten naar een meerderheidscollege. Zulks voltrok zich in Amsterdam, Rotterdam (waar de PvdA het alleenvertoningsrecht in B & W opeiste), Groningen, Leiden, Zaanstad, Enschede, Schiedam, Vlaardingen, Hoorn en Weststellingwerf. Ook in de provincie Groningen en bij het Openbaar Lichaam Rijnmond trok

links in de dagelijkse besturen de macht aan zich. Het laat zich raden dat dit een bittere pil betekende voor christen-democraten en liberalen, die jarenlang van de colleges deel hadden uitgemaakt en nu tot de oppositie waren gedwongen. Een rol die zij overigens niet eens wensten te aanvaarden, omdat naar hun staatsrechtelijk oordeel een regering-oppositieverhouding niet paste bij het lokaal en provinciaal bestuur.

Wat bracht de PvdA in een aantal (belangrijke) gemeenten ertoe om af te zien van de gefaseerde aanpak bij de politisering van het bestuur om terstond door te stoten naar een gepolariseerd meerderheidsmodel? In de landelijke adviezen was zo'n model immers pas van toepassing verklaard als sprake was van fundamentele programmatische verschillen. Dat aan deze voorwaarde zou zijn voldaan is in genoemde gemeenten niet of nauwelijks aangetoond. Doorgaans was de praktijk dat liberalen en christen-democraten voor een volledige feit werden gesteld, onderhandeld werd er niet met hen.

Diverse factoren hebben deze gang van zaken in de hand gewerkt. Begeerte naar een situatie waarin men alleen de lakens kon uitdelen in het dagelijks bestuur, om zo het programma maximaal te kunnen uitvoeren, was daarbij ongetwijfeld niet de minst belangrijke. Nu in landelijke adviezen de theoretische rechtvaardiging was geboden, werd het voor wethouders in spe verleidelijk om de lokale situatie voor 'gepolariseerd' te verklaren.

Maar er was meer. De landelijke adviezen waren, hoe evenwichtig op zichzelf ook, onvoldoende toegesneden op de praktijkervaring, dat programvergelijking niet het enige is dat telt. Net zo belangrijk is de personele samenstelling van het college dat het programma moet gaan uitvoeren. De PvdA verkeerde in veel gemeenten in de positie om belangrijke beleidsvernieuwingen in het collegeprogramma opgenomen te krijgen. Waarom dan, zo vroeg zij zich af, wethouders van CDA of VVD in het college opgenomen als mag worden aan-

genomen dat deze aan de rem gaan hangen? Waarom niet meteen een politiek homogeen college samengesteld, dat bij het programma past, waardoor uitvoering optimaal gegarandeerd is? Onredelijk klonk dit allerm minst.

En dan was er het lichtend voorbeeld van het 'Groninger model', het linkse college dat aldaar al in 1972 was ontstaan als gevolg van een politieke breuk in het afspiegelingscollege, waar een grote aantrekkingskracht van uitging. Te meer omdat dit college op zichtbare wijze een aantal beleidsvernieuwingen in gang wist te zetten, die de PvdA overal hoog op het verlanglijstje had staan.

Verder speelde de omstandigheid een rol, dat de politiseringskoers samenviel met het streven naar progressieve samenwerking. In enkele tientallen gemeenten leidde dit tot progressieve blokvorming, wat het klimaat voor meerderheidsvorming sterk in de hand werkte.

De politiseringskoers bracht de PvdA niet alleen politieke winst,¹⁹ zij heeft er ook voor moeten betalen in die gemeenten waar te gretig of ondoordacht werd gehandeld. In Breda en Nijmegen belandde zij daardoor in 1974 in de oppositie, hoewel deze niet werd gezocht. Waar onvoldoende eensgezindheid bestond in de eigen gelederen, zoals in Hoorn en Amsterdam, strandde het meerderheidsexperiment voortijdig, tot schade van het stadsbestuur en de bestuurlijke reputatie van de PvdA. Elders was het progressieve meerderheidscollege, als gevolg van de krappe meerderheid waar het op steunde, ten prooi aan instabiliteit of aan een onevenredig grote invloed van de deelnemende kleine partijen.

Dat het ook anders kon werd bewezen in Groningen en Rotterdam, waar dank zij het optreden van homogene linkse colleges effectief werd bestuurd en belangrijke beleidsveranderingen konden worden gerealiseerd in een mate en een snelheid die bij een andere constellatie waarschijnlijk niet mogelijk was geweest.

In 1978 ontgooien de verhoudingen. De PvdA, inmiddels een aantal ervaringen rijker, is wat minder stellig geworden in haar voorkeur voor meerderheidscolleges, terwijl CDA en VVD blijkens hun landelijke adviezen een opening maken naar vorming van colleges op smalle(re) basis, zonder overigens hun duidelijke voorkeur voor afspiegelingscolleges prijs te geven. De wenselijkheid van een programmakkoord als basis voor het collegebeleid is inmiddels gemeengoed geworden. Het streven naar progressieve samenwerking is ter linkerzijde op een laag pitje komen te staan.²⁰

In dit klimaat van ontspanning blijkt een variëteit aan coalities mogelijk. Op veel plaatsen blijft het afspiegelingscollege-met-programma favoriet. In Rotterdam wordt evenwel het rode college geprolongeed. Elders ontstaan PvdA-CDA- dan wel VVD-CDA-colleges, terwijl nu ook PvdA-VVD-coalities tot de mogelijkheden gaan behoren. Sociaal-liberale colleges worden onder meer gevormd in Leiden en Enschede, in de jaren tachtig zullen andere gemeenten volgen.

Voor de PvdA moet de winst van het politiseringstijdperk niet primair in wethouderszetels worden gezocht – van een onevenredig rode bezetting van het wethouderspluche was trouwens geen sprake – maar in het feit, dat een aantal noodzakelijke beleidsvernieuwingen kon worden doorgevoerd. Ook is de gemeentepolitiek door toedoen van de politiseringskoers van de PvdA uit haar lethargie van vorige decennia ontwaakt. In de jaren tachtig, als het maatschappelijk decor sterk verandert en weer andere prioriteiten de aandacht vragen, blijkt dit blijvende winst.

v De jaren tachtig: ondernemers en managers

Crisis en bezuinigingen

Na de tweede oliecrisis van 1979 gaan de gemeenten aan den lijve ondervinden dat het menens is met de economische recessie in Nederland. Zij krijgen zeer aanzienlijke en onevenre-

dig grote bezuinigingen opgelegd. De enorme toename van het aantal werklozen stelt hen voor omvangrijke extra uitgaven, die de toch al benarde financiële positie nog eens extra ontwrichten. Gemeenten krijgen ook als geen andere overheid met het verschijnsel 'nieuwe armoede' te maken, waardoor een grote groep burgers dreigt af te glijden naar de marge van de samenleving.

In eerste aanleg is de reactie op deze ontwikkeling nogal defensief. De banbliksems vanuit de gemeenten tegen het beleid van het kabinet-Lubbers zijn talrijk. Beurtelings worden de onevenredigheid van de bezuinigingen, de nieuwe armoede, de willekeur van het kabinet, het centralisme en de regelzucht onder vuur genomen. Een oppositionele instelling, die de PvdA overigens geen windeieren heeft gelegd, getuige het eclatante succes bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986, toen de beste lokale stembusuitslag uit de geschiedenis werd geboekt.

Maar bij die defensieve opstelling zou het niet kunnen blijven. Naarmate duidelijk werd, dat de jaarlijkse strafexercitie van de bezuinigingsrondes toch niet te ontlopen viel, besloten de gemeentebesturen zich op een situatie van structurele krapte in te stellen. Socialistische bestuurders realiseerden zich dat ook bij een regering van PvdA-signatuur die situatie van krapte zou voortduren, zij het in minder ernstige mate. Wilden het plaatselijke niveau aan voorzieningen, het dienstbetoon aan de burgers en de kwaliteit van het lokaal bestuur niet onaantvaardbaar versralen, dan moesten de bakens worden verzet. Geen overleving zonder innovatie. Vernieuwingen van organisatie, cultuur en werkwijze van de gemeente, maar ook beleidsvernieuwingen, waardoor weer perspectief zou ontstaan voor de afbrokkelende verzorgingsstaat. Meer immers nog dan anderen hebben socialistische bestuurders belang bij zo'n offensieve benadering.

Innovaties

Was het in eerste instantie de financiële nood der tijden, die fungeerde als katalysator voor vernieuwingen, er lagen ook meer structurele overwegingen ten grondslag aan de 'innovitis', los van de bezuinigingen. Zeker, meer doelmatigheid en efficiency van de overheidsorganisatie zijn dringend gewenst, maar nog belangrijker is de doeltreffendheid van het overheidsoptreden. Wil de overheid overeind blijven bij de snelle veranderingen, die samenleving en economie thans doormaken, dan zal zij nogal ingrijpend moeten veranderen. Moderne managementopvattingen zullen, waar dit mogelijk en verantwoord is, de plaats moeten innemen van de klassieke, Weberiaanse bureaucratieprincipes, die tot nu toe de overheidsorganisatie beheersen. Pogingen tot een dergelijke cultuurverandering zijn in de jaren tachtig alom aan de orde in de Nederlandse gemeenten (en het kan geen toeval zijn, dat pvdA-bestuurders zich daarbij veelal als de smaakmakers manifesteren). Organisatievernieuwing, automatisering, financieel management, kwaliteitsbevordering zijn, naast doelmatigheid en efficiency, de sleutelwoorden. Principes als specialisatie en decentralisatie doen hun intrede. De gemeentelijke overheidsorganisaties moeten 'platter' en de ambtenaren moeten eigenlijk permanent in opleiding. Privatisering wordt pragmatisch benaderd. De managers doen hun intrede en lijken belangrijker dan 'inhoudelijke' vaklui.

De burger mag daarbij niet worden vergeten. Organisatievernieuwingen dienen evenzeer het meer 'cliëntgericht' functioneren van de overheid. Ook welbegrepen eigenbelang speelt hier uiteraard een rol. In een tijd waarin de overheid minder populair is en de 'terugtrek van de overheid' de dominante ideologische onderstroom is, kunnen gemeenten zich vanzelfsprekend geen ondermaatse dienstverlening aan de burger veroorloven. Maatstaf dient te zijn wat elders in de maatschappij gebruikelijk is.

De innovitis raakt echter niet alleen de overheidsorganisa-

tie. In socialistische kring wordt ook nagedacht over en geëxperimenteerd met een nieuwe plaatsbepaling van de gemeenten tegen de achtergrond van de problemen waar de verzorgingsstaat mee kampt. Gedachten hierover zijn onder meer ontvouwd in het WBS-rapport 'Gemeenten als proeftuin – voor een houdbare verzorgingsstaat', in het jongste adviesgemeenteprogramma van de PvdA en in recente uitgaven van het Sociaal en Cultureel Planbureau.²¹

Deze beschouwingen hebben gemeen dat zij de gemeenten een rol toekennen bij de vernieuwing van de verzorgingsstaat. Deze lijdt aan een tekort aan doelmatigheid en maatschappelijke effectiviteit, is financieel onbeheersbaar en bestuurlijk te gecompliceerd. Een herziening van de verhouding tussen burger en overheid, tussen collectieve sector en marktsector, is daarom onvermijdelijk geworden. Daarbij staat vast dat de overheid een aantal van haar sturende pretenties zal moeten laten varen.

Gemeenten lijken zeer wel in staat om als wegbereiders voor nieuwe verhoudingen op te treden. Juist op lokaal niveau, waar vele maatschappelijke organisaties zijn betrokken bij de uitvoering van overheidstaken, zien we hoe de overheid zich meer en meer toelegt op een bemiddelende en stimulerende rol in dit proces, waarbij vanuit het algemeen belang wordt bijgestuurd. Een parallelle ontwikkeling zien we op het gebied van economie en stedelijke vernieuwing, waar de belangstelling voor publiek-private samenwerking groeit. Op deze wijze worden nieuwe patronen en verhoudingen en een nieuwe stijl van overheidsinterventie beproefd, waarvan de betekenis boven het lokaal bestuur uitstijgt.

De planners

Dit alles is natuurlijk niet zonder gevolgen gebleven voor de opvattingen over planning. Veroorzaakten de niet geringe sturende pretenties van de lokale overheid in de jaren zeventig gepolariseerde verhoudingen met bedrijfsleven en maat-

schappelijke organisaties, de overheidsplanning van de jaren tachtig staat in het teken van 'transactie'. Dit betekende een koerswijziging van aanzienlijke afmetingen. Werd de samenleving in de jaren zeventig gezien als een te sturen object, de bestuurder lijkt nu zijn plaats in de samenleving weer in te nemen, weet zichzelf deel daarvan. Planning wordt onderneming, waarbij de overheid als actor te midden van mede-actoren probeert het algemeen belang te dienen en de positie van kwetsbare groepen te beschermen. Nu minder hiërarchische sturing van bovenaf en meer onderhandelen, dat ertoe moet leiden dat 'de neuzen in dezelfde richting wijzen'. De planner wordt ondernemer, die met inzet van juridische bevoegdheden en publieke kapitaalmiddelen in samenwerking met anderen zijn doel hoopt te bereiken. Wordt manager, die het proces regelt, dat via de samenwerking tot het gewenste doel voert.

Daarbij hebben economische recessie en werkloosheid inmiddels tot nieuwe prioriteiten geroepen. Economische ontwikkeling ('benutten van potenties') komt steeds meer voorop te staan in stedelijke plannen. De voor de jaren zeventig zo kenmerkende aandacht voor leefbaarheid en welzijn verdwijnt niet achter de horizon, maar wordt minder overheersend. De gemeenten willen nadrukkelijk weer 'welvaarsgemeente' (een term uit het socialistische vocabulaire van de jaren twintig en dertig) zijn.

De verandering van prioriteiten beïnvloedt ook de opvattingen over de ruimtelijke planning en de stedelijke inrichting diepgaand. De grote aandacht voor het herstel en behoud van de bestaande voorraad blijft onverminderd aanwezig, maar dit wordt ingepast in het bredere en meer dynamische begrip 'stedelijk beheer', dat veel meer ruimte laat voor ingrepen in bestaande structuren. Ruimtelijke planning en ruimtelijke kwaliteit worden weer 'issues'. Wel tracht men daarbij door een goede stedenbouwkundige beheersing van de nieuwe ontwikkelingen de fouten van de jaren vijftig en zestig zoveel mogelijk te vermijden.

Bestuurders en hun stedenbouwkundige adviseurs kunnen weer prestige ontlenen aan nieuwe ontwerpen. Een leidend concept of toekomstbeeld (à la CIAM) lijkt daarbij te ontbreken. De noodzaak om nationaal of internationaal te blijven meetellen vormt eerder de drijfveer. Dit leidt tot stedenbouwkundige plannen die in de jaren zeventig ondenkbaar waren, getuige ontwerpen voor 'boulevards' en 'assen' in steden als Den Haag en Amsterdam en plannen voor verdere cityvorming in Rotterdam of voor stedelijke vernieuwing in Maastricht, Nijmegen en Groningen. Ook de aanwezigheid van culturele voorzieningen krijgt een prominente plaats in veel stedelijke ontwerpen.

Deze hernieuwde aandacht voor het ruimtelijke ontwerp, die in de Nederlandse traditie teruggaat op Berlage, mag op zichzelf verheugend zijn, de plannen, die eruit resulteren vertonen wel onmiskenbaar de trekken van een 'middle class'-concept, waarmee ze nogal afwijken van de 'democratische' plannen van de jaren zeventig. Het dilemma voor de socialistische bestuurder is daarmee in alle duidelijkheid geschetst: ondernemende stadsbesturen investeren veel middelen en bestuurskracht in dit middle class-concept, terwijl de stadsvernieuwing nog veel inspanningen zal vergen en er aanzienlijk bezuinigd moet worden op collectieve voorzieningen. Of de bestuurders van de PvdA een uitweg zullen vinden uit dit dilemma is nog onduidelijk. Bedriegen de voortekenen niet, dan wordt dit een belangrijke opgave voor de planners en bouwers van de jaren negentig.

VI *Balans*

Over de periode van de wederopbouwers kunnen we betrekkelijk kort zijn. Onder extreem moeilijke omstandigheden heeft deze generatie gedaan wat de hand te doen vond en zij deed dat op een zeer verdienstelijke wijze. De wil was aanwezig om reeds vóór de oorlog gefundeerde idealen trouw te

blijven, maar de omstandigheden waren er niet naar dat deze naderbij konden worden gebracht. Het idealisme van de beweging vond ook zijn uitdrukking in de gemeenschaps-gedachte, die pregnant naar voren kwam in de gemeenteprogramma's. Beleidsmatig heeft dit gemeenschapsdenken overigens weinig opgeleverd; het had meer een bindende, ideologische functie en gaf de partij het karakter van cultuurbeweging.

Toch mag veertig jaar later de vraag worden gesteld of de toenmalige idee van cultuurgemeente niet een aantal noties bevat die, mits in een modern jasje gestoken, van betekenis kunnen zijn voor onze stagnerende verzorgingsstaat. Daarover straks een enkele opmerking.

Idealisme is ook de drijvende kracht achter de gemeentepolitiek van de vijftigers en de zestigers: pragmatisch en in harmonie met hun omgeving bouwden zij aan een toekomstbeeld, dat als zeer progressief gold. Deze generatie is buitengewoon onderschat. Te lang hebben de kruitdampen die rond 1970 opstegen bij de machtswisselingen in de partij, het zicht ontnomen op haar historische prestatie: het geven van een gezicht aan de moderne, geïndustrialiseerde Nederlandse samenleving. Een prestatie, die ruimschoots opweegt tegen het feit dat een aantal zaken achteraf minder positief moet worden gewaardeerd. Dat de inspanningen op den duur toch niet meer gepruimd werden door een jonge generatie is waarschijnlijk ten diepste terug te voeren op de burgerlijkheid van het ideaal: de geschoolde arbeider in zijn schone en doelmatige nieuwbouwwijk van de toekomst, om het eens gechargeerd uit te drukken. Voor de 'ondoelmatige' bestaande stedelijke centra, waar grote groepen gedepriveerden achterbleven, bestond te weinig oog.

Dit moest wel botsen met een nieuwe generatie, die egalitair en 'anti-burgerlijk' was georiënteerd. In de jaren zeventig werd dan ook niet meer op basis van een toekomstontwerp bestuurd. Deze omslag betekent niet minder dan een historische breuk met het idealisme van de 'oude' PvdA, dat nergens

duidelijker gestalte had gekregen dan in de stedenbouw en de ruimtelijke inrichting, maar dat nu plaats maakte voor individu-gebonden doelstellingen als gelijkheid, ontplooiing en emancipatie.

De historische verdienste van de generatie van zeventig ligt vooral besloten in de inhaaloperatie die zij met succes ondernam. De steden werden gerehabiliteerd, minder bevoorrechten in oude wijken hebben nieuw zelfrespect gekregen. Het bestuur is opener en responsiever geworden, al zou dit proces later weer stagneren, want verzanden in procedures.

De generatie van tachtig, de ondernemers en managers, moet innoveren om te overleven en moet nieuwe prioriteiten stellen. Een waardering valt nog niet uit te spreken, al lijken experimenten met vernieuwde opvattingen over rol en functioneren van de overheid een belofte in te houden. Hield de doctrine 'het primaat aan de politiek' de generatie van zeventig in een ivoren toren gevangen, die van tachtig is weer midden in de maatschappij gaan staan. Zullen, terwijl de pvdA landelijk zich nog het hoofd breekt over vernieuwingsrapporten, haar lokale bestuurders het gezicht van de overheid redden in het no-nonsense-tijdperk?

Daarbij kan de pvdA zich ook de vraag stellen of de gemeente niet een bijzondere verantwoordelijkheid zou kunnen dragen voor de gemeenschapsorganisatie of de sociale infrastructuur in de samenleving. In recente publikaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau en van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid is er terecht op gewezen dat deze kwestie weer actueel geworden is, onder invloed van de individualisering in de maatschappij en de reactie hierop van bijvoorbeeld CDA-zijde.²² Volgens de WRR dient de eenzijdige gerichtheid van de verzorgingsstaat op individuele emancipatie te worden gecompenseerd door ondersteuning van kleinschalige verbanden, waarop mensen zich in het dagelijks leven kunnen oriënteren. Tevens dient te worden voorkomen dat een groeiend aantal personen van de samenleving wordt

buitengesloten als gevolg van werkloosheid, ouderdom of ziekte.

Gezien de aard van deze problematiek ligt het voor de hand de gemeenten een belangrijke taak toe te kennen. De opgave voor de generatie PvdA-bestuurders van de jaren negentig heeft zich daarmee al aangediend. Daarnaast zal deze generatie ervoor moeten waken dat de sterk toegenomen belangstelling voor management en ondernemen gaat resulteren in een technocratische bestuursstijl. Daar is al eens een generatie op gesneuveld.

Ten slotte

De lokale bestuurders van de PvdA hebben hun werk altijd moeten verrichten namens een partij, die centralistisch was georiënteerd. Pas recent lijkt zich een voorzichtige heroriëntering af te tekenen, getuige bij voorbeeld het 'gemeentevriendelijke' verkiezingsprogramma van 1986. Serieuze en gestructureerde pogingen om de traditioneel vrijwel gescheiden werelden van lokale bestuurders en landelijke politici nader tot elkaar te brengen zijn pas van zeer recente datum. De Sectie Gemeente, Gewest en Provincie (kort geleden omgedoopt in het Centrum voor Lokaal Bestuur) van de Wiardi Beckman Stichting heeft zich hiervoor de laatste jaren veel inspanningen getroost, en naar het lijkt met enig succes.

Wie het werk van vier generaties socialistische bestuurders overziet kan zich slechts verbazen over de (traditionele) fixatie van de PvdA op de centrale overheid. Van de vooroorlogse gemeentepolitiek is wel gezegd dat dit het meest – en misschien wel enige – geslaagde project van de SDAP was. De naoorlogse PvdA had haar kiezers gelukkig meer te bieden dan wethouders. Dit neemt niet weg dat de socialistische gemeentepolitiek gerust het meest onderschatte project van de PvdA mag worden genoemd.

Noten

- 1—Koninklijk Besluit 12 april 1945.
- 2—Mr. J. in 't Veld, 'Nieuwe wegen', in: *De Gemeente*, 15 augustus 1946, p. 2.
- 3—'De grote inzet', Urgentie Program van de Partij van de Arbeid voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1946, p. 6.
- 4—Mr. J. in 't Veld, 'Nieuwe wegen', p. 3.
- 5—Mr. J. in 't Veld, 'Ons congres', in: *De Gemeente*, 15 oktober 1946, p. 29.
- 6—'De samenstelling van het college van B en W', in: *De Gemeente*, 15 november 1946, p. 49.
- 7—De CPN had overigens het hare bijgedragen tot de verhitte sfeer door — naar het voorbeeld van Praag — 'comité's voor nationale welvaart' in buurten en wijken op te richten, met name in Amsterdam. De partij bracht zelfs een manifest uit onder de provocerende titel 'Praag en... Den Haag'.
- 8—'Mens en stad, Amsterdam vandaag en morgen', Amsterdam 1953.
- 9—Zie bij voorbeeld: J. Th. J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1986.
- 10—In: John Jansen van Galen en Bert Vuijsje, *Joop den Uyl, politiek als hartstocht*, Amsterdam 1985, p. 79.
- 11—P. W. Tops en A. F. Korsten, *Collegievorming in Nederlandse gemeenten 1970-1982*, Amsterdam 1984, p. 16.
- 12—'Mens en stad', p. 11.
- 13—J. M. den Uyl, 'Socialistische gemeentepolitiek', in: *De Gemeente*, januari 1968, p. 37.
- 14—A. A. H. Stolk e. a., 'Gemeentelijke democratie', Deventer 1970.
- 15—Gecit. uit bijdrage aan WBS-symposium 'De socialistische bestuurder, 50 jaar na Wibaut', gehouden op 3 mei 1986 in Amsterdam.

16— 'Gemeentelijke democratie', p. 73.

17— Gesprekken kwamen op gang mede dank zij een tweetal publikaties van de Sectie Gemeente, Gewest en Provincie van de WBS:

— 'De socialistische burgemeester', Deventer 1977

— 'Burgemeester in de partij', Amsterdam 1979.

18— Vermelding verdienen in dit verband de besluiten van het Raads- en Statencongres van 1978, waarmee het nieuwe evenwicht in de onderlinge verhoudingen binnen de PvdA werd genuanceerd.

19— Uit de verlies- en winstrekening, uitgedrukt in wethouderszetels, die Tops en Korsten (*op. cit.*) opmaken, bleek dat de winst niet naar de PvdA maar naar de kleine linkse partijen was gegaan.

20— De convergentie van standpunten valt af te leiden uit de gemeenteprogramma's van de drie grote partijen voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1978.

21— Pieter Nieuwenhuijsen, 'Gemeenten als proeftuin — voor een houdbare verzorgingsstaat', Deventer 1986; 'Om een houdbare verzorgingsstaat', advies-gemeenteprogramma van de PvdA, 1986; 'Gemeente, Klant, Burger', Sociaal en Cultureel Planbureau, 1987.

22— Zie: Th.H. Roes, 'Gemeente als tegenwicht', in: *The-manummer Bestuurswetenschappen* oktober 1987, p. 377.

Voor de typologie van de planners in de diverse perioden is gebruik gemaakt van: ir. M. van den Berg, 'Nieuwe wegen in de planning in Amsterdam', in: *Stedelijk beheer*, uitgave van het Planologisch-Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, 1986.

Rode familie

Van ons en voor iedereen, het dilemma van een moderne rode omroep

Tien jaar geleden sprak Kloos de verwachting uit dat de Vara het wel zou redden. De toenmalige Vara-voorzitter constateerde dat het weliswaar laat was, maar nog niet te laat om de Vara als cultureel en als politiek instrument voor progressief Nederland veilig te stellen. In 1984 stelde voorzitter Van den Heuvel dat er volgens hem in Nederland tot in lengte van dagen plaats zou zijn voor een grote linkse omroep.

Toch nam binnen en buiten de Vara de twijfel toe over haar overlevingskansen. De populariteit van deze oude omroep taande, luisteraars en kijkers voelden zich steeds minder met haar verbonden. Als de Vara haar positie in medialand wilde handhaven, dan kon zij zich niet langer op haar verleden en haar rode identiteit beroepen. Om te overleven moest men direct kunnen concurreren met de Tros en Veronica en ook met de snel opkomende abonnee- en satelliettelevisie. Sinds de komst van Van Dam als nieuwe voorzitter werkt de Vara welbewust aan haar come-back. Want Van Dam is ervan overtuigd dat de Vara opnieuw een sterke eigen positie in de ether kan innemen en wel door het leveren van 'kwaliteit'.

Voor zover de discussie over de koers van de Vara verder gaat dan de vraag in hoeverre de Vara zelf 'vertrout', wordt meestal de ontzuiling eind jaren zestig als beslissend beschouwd. Twee ontwikkelingen hebben dan de doorslag gegeven. Ten eerste het van kracht worden van de Omroepwet in 1969, waardoor de ether niet langer geheel werd verdeeld onder een aantal levensbeschouwelijke zuilen ieder met hun eigen 'natuurlijke' achterban, maar het aantal leden beslissend werd voor de status en dus de zendtijd van een omroeporga-

nisatie. Daarmee werd de weg geopend voor de 'vertrossing', die vooral een aanpassing van de programmering naar meer neutrale publiekstrekking op primetime inhoudt, en voor de algehele commercialisering van de band met het publiek. Ten tweede wordt de onderlinge ontkoppeling van Vara, PvdA en NvV aan het einde van de jaren zestig als doorslaggevend moment gezien in de ontzuiling van de Rode Familie zelf.

Het gegeven van de Omroepwet confronteert de Vara steeds dwingender met het probleem van de *omroepmarkt*. De Vara wordt gedwongen met de andere omroepen te concurreren om de gunst van iedereen. Het andere gegeven, dat van de ontkoppeling, stelt de Vara voor een *identiteitsprobleem*. Wat wil 'onze' Vara, waar staat zij voor. 'Groot' en 'rood' zijn de termen waarmee deze dubbele problematiek wordt beschreven. Cynici menen dat hier alleen maar sprake kan zijn van 'groot' of 'rood'; optimisten geloven in de levenskansen van een 'grote' en 'rode' Vara.

De nieuwe voorzitter Van Dam beschouwt dit dilemma inmiddels als achterhaald. Volgens hem gaat het nu om 'groot en goed' en dat uitgangspunt lijkt voor hem tegelijkertijd een realistische garantie voor een zekere progressiviteit. 'Rood' is voor hem een onbruikbaar criterium geworden. De kijker en de luisteraar hebben daar immers geen boodschap meer aan; zij ervaren zich niet langer als lid van een collectief maar als individuele omroepconsument. De enige manier waarop de Vara haar progressieve karakter nog kan ontwikkelen, is blijkbaar het brengen van kwaliteit voor een groot publiek.

Daarmee lijkt zo langzamerhand het einde in zicht van een lange geschiedenis: de geschiedenis van de Vara als instrument van de beweging. In die geschiedenis zijn drie fasen te onderscheiden. De eerste fase loopt van de oprichting van de Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs in 1925 tot eind jaren vijftig, de pionierstijd van het radiowerk. Het is ook de periode van de verzuiling. De tweede fase staat in het teken van het nieuwe medium, de televisie. Dit zijn de jaren zestig,

die een korte periode van dynamiek en conflicten voor de Vara betekenen. Het is tevens de periode van beginnende ontzuiling, waarin de televisie overigens zelf vanaf haar begin in de jaren vijftig een rol speelt, aangezien het publiek hier in tegenstelling tot de radio, niet afstemt op de eigen omroep, maar eigenlijk naar alles kijkt en daarmee de oude hokjesgeest doorbreekt. Terwijl de radio in haar pioniersperiode een cruciale rol speelt in de zuilenpolitiek, blijkt de televisie vanaf haar eerste experimenten onbedoeld geheel anders te gaan functioneren. Vanaf eind jaren zestig kan een derde fase worden onderscheiden, waarin de Vara met een min of meer continue identiteitscrisis worstelt. Na een aantal pogingen tot herbezinning mondt dat in de jaren tachtig uit in de nieuwe koers naar een grote populaire omroep die zich richt op kwaliteit voor iedereen.

In dit artikel staat het debat centraal dat aan het eind van de eerste fase wordt gevoerd tussen Vara-pioniers en -bestuurders enerzijds en Doorbraak-vernieuwers anderzijds. Zoals gezegd worden de Omroepwet en de ontkoppeling over het algemeen als beslissend beschouwd voor de geschiedenis van de Vara. Dit zijn uiteraard twee belangrijke factoren, die de culturele en politieke context aangeven, waarbinnen de Vara vanaf eind jaren zestig moet werken. Maar de ontwikkeling van de Vara kan niet alleen worden begrepen vanuit deze externe factoren. Beide kwesties, die het einde van de dynamische tweede fase en het begin van de moeizame derde fase markeren, leggen tegelijkertijd twee kanten van een oud dilemma van deze omroep bloot, namelijk zowel instrument van de beweging als zelfstandige organisatie op het gebied van de omroep te moeten zijn.

De Vara-pioniers concentreerden zich, evenals hun collega's van de KRO en NCRV, op het emancipatorische karakter van hun omroep. Zij zagen de omroep letterlijk als spreekbuis van de beweging, een visie die typerend lijkt voor een verzuilde politieke cultuur, waarin een politieke positie staat voor

identiteit op alle gebied. Zo voorspelde een van hen, Meyer Sluysen, in 1950 bij het vijftienvijftigjarig bestaan van de Vara, dat het lot van de Vara ook in de volgende vijftienvijftig jaar zou afhangen van het lot van de sociaal-democratische beweging als geheel. Sluysen kreeg gelijk. Tot op de dag van vandaag blijkt het lot van de Vara, ondanks haar formele onafhankelijkheid, nauw verbonden met het wel en wee van de Nederlandse sociaal-democratie, zoals de keuze van haar meest prominente voorzitters – Burger, Kloos en Van Dam – ogenblikkelijk illustreert. In die zin moet de betekenis van de formele ontkoppeling niet worden overschat. Het probleem betreft veeleer de vraag waarvan de Vara dan eigenlijk de spreekbuis is, van de achterban, van de voorhoede, van welke achterban of van welke voorhoede? Het actuele probleem is hier vooral dat de sociaal-democratische identiteit zelf steeds complexer en diffuser is geworden.

Met de ontwikkeling op het gebied van radio en vooral televisie kwam de afgelopen decennia echter tegelijkertijd steeds duidelijker het tekort van deze omroepbenadering aan het licht: de Vara miste een eigen culturele identiteit. Dat tekort werd pijnlijk zichtbaar met de invoering van de Omroepwet en het werd des te sterker als een gebrek ervaren, naarmate de politieke identiteit van de sociaal-democratie minder herkenbaar en linkse identiteit in het algemeen minder eenduidig werd. Wil de Vara een eigen plaats blijven innemen in medialand met een grote vaste aanhang, dan lijkt een eerste vereiste dat het politieke ontkleuringsstreven wordt gecompenseerd door een eigen culturele kleur. Nieuwe banden moeten worden gecreëerd door gebruik te maken van de specifieke middelen van het medium zelf: van 'natuurlijke achterban' naar 'eigen publiek'. Opgegroeid als lid van de Rode Familie is de Vara er langzamerhand wat bleekjes en verlorren bij komen te staan, zonder eigen gezicht, hoogstens met het masker van de 'gemiddelde Nederlander' – de 'gewone man'.

Drie modellen van cultuurpolitiek

'Niemand zal ons kwalijk nemen, dat de oude Vara ons lief was. Het eentonige leven van menig arbeider, de zorg in vele gezinnen, heeft de Vara door schone, ontroerende en leerzame momenten verlicht.' (*Op met de Vara naar een nieuwe tijd*, Hilversum 1948)

Cultuurpolitiek was in de Nederlandse sociaal-democratie van oudsher een zaak van ondergeschikt belang. Deze houding gaat terug op twee elkaar versterkende tradities: de anti-burgerlijke Duits-marxistische orthodoxie van het 'dat komt na de socialistische omwenteling' voelde zich ogenblikkelijk thuis in de antiroomse Nederlands-calvinistische orthodoxie van het 'dat is maar luxe en genot'. Voor zover er voor de oorlog in de Nederlandse sociaal-democratie wel sprake was van culturele belangstelling, was dat vrijwel zonder uitzondering vanuit een ethisch- en sociaal-pedagogische invalshoek. De 'culturelen' in de beweging waren dan ook overwegend onderwijzers (en dominees); de cultuur van de sociaal-democratie was een schoolmeesterscultuur.

Een van de belangrijkste uitzonderingen op dit beeld vormde een groep Amsterdamse sociaal-democraten aan het begin van deze eeuw. Gedragen door het Amsterdamse milieu van joodse diamantbewerkers ontwikkelde zich hier een sterk Engels georiënteerd esthetisch socialisme. Henri Polak, voorzitter van de Diamantbewerkerbond, Wibaut, wethouder van Volkshuisvesting, de bouwers Berlage en Keppler, de laatste directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, de monumentale schilder Richard Roland Holst en diens vrouw Henriëtte, de dichteres, zij waren allen geïnspireerd door de Engelse Arts and Craft-movement en door het gedachtengoed van de Fabian Society. Zij werden bewogen door het ideaal van een nieuw mooi gemeenschapsleven waarin naar middeleeuws voorbeeld handwerk, kunstnijverheid en mo-

numentale kunst een centrale plaats innamen. Dit ideaal was niet iets voor na de revolutie. Men geloofde eerder in evolutie en in het zoveel mogelijk hier en nu realiseren van praktische resultaten die aan dit ideaal tegemoet kwamen en het dichterbij brachten. Het meest typerende resultaat van deze stroming vormt de sociale woningbouw van de Amsterdamse School.

In de loop van de jaren twintig ontstaat op deze mystiek-socialistische tendens een modernistische reactie. Stadsontwikkelaars, architecten en kunstenaars als Van Lohuizen, Van Eesteren en Mondriaan zetten zich af tegen het besloten knusheidsideaal van 'de nieuwe gemeenschap'. Zij kiezen radicaal voor een nieuwe zakelijke esthetiek in aansluiting op demografische en volkshygiënische uitgangspunten. Zij zien een stadsbeeld voor zich, gedomineerd door de horizontale lijnen van het viaduct en de verticale lijnen van de fabrieks-schoorsteen. Dit functionalistische 'Nieuwe Bouwen', waarin wordt uitgegaan van een strikte scheiding tussen de verschillende functies van de stad – wonen, werken, ontspanning en verkeer – zal de 'gemeenschaps'stroming snel overvleugelen en na de oorlog de grondslag blijven van de uitbreidingsplannen van de hoofdstad.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkeling in Amsterdam en daarbuiten zet vanaf het eind van de jaren twintig een figuur zijn stempel op het sociaal-democratisch cultuurbeleid als geheel. Dat is Boekman, partijbestuurder, raadslid en vanaf 1931 hoofdredacteur van *De Sociaal-Democraat*, het discussieblad van de partij, en wethouder Kunstzaken. Boekman is geen groot bewonderaar van het drastische vernieuwingsstreven van het Nieuwe Bouwen. Met name de neiging om de stadsplanning aan te passen aan het verkeer wijst hij af. De planning moet er in zijn ogen eerder op gericht zijn het verkeer daarheen te dwingen waar men het met het oog op de andere stadsfuncties wil hebben.' Maar evenmin kan hij veel waardering opbrengen voor produkten van de Amsterdamse School, noch voelt hij zich verbonden met haar idealen. De

lijn van Wibaut wordt door Boekman dan ook allerminst ongewijzigd voortgezet. Toch pakt hij de draad van diens werk op een karakteristieke manier op met zijn inspanningen voor een politiek van *cultuurspreiding*. Zowel zijn beleid als wethouder Kunstzaken tussen 1931 en 1940, als zijn proefschrift *Overheid en kunst in Nederland* (1939) staat in het teken van het toegankelijk maken van de bestaande cultuur voor de arbeidersklasse: het verlagen van entreprijzen voor museum, schouwburg en concertzaal, en het organiseren van volksvoorstellingen en volksconcerten.

Boekman is wars van enig esthetisch-socialisme. Hij ontwikkelt daartegenover een typisch reformistisch (Kautsky-aans) model van cultuurpolitiek: geen eigen socialistische cultuur of kunstproductie, maar het wekken en vergroten van belangstelling van het volk voor de erkende cultuur. Kunstenaars en intellectuelen hebben tegenover het proletariaat een opvoedende taak. Zij dienen daartoe het monopolie van de heersende klasse op de hoogtepunten uit de burgerlijke cultuur te doorbreken om die toegankelijk te maken voor de massa: herverdelingsbeleid gericht op een grotere gelijkheid van kansen. Boekman laat zich dan ook zo min mogelijk in met esthetische kwesties, noch met ethische kwesties als toelaatbaarheid, die in de jaren dertig overigens steeds dwingend naar voren kwamen. Zijn cultuurpolitiek vormt daarmee een soort schakel tussen het gemeenschapssocialisme van Wibaut cum suis en de nieuwe zakelijkheid van de technocraten. Voortbouwend op de sociale spreidingsgedachte van de eerste zoekt hij aansluiting bij moderne demografische en sociografische beleidsprincipes gericht op 'de gehele bevolking' en 'het algemeen belang'.

Naast deze ontwikkeling, waarbij de sociaal-esthetische principes van het gemeenschapssocialisme en van de nieuwe zakelijkheid worden aangepast en 'vertaald' in het esthetisch neutrale beleidsmodel van de cultuurspreiding, kan vanaf het midden van de jaren twintig in de Nederlandse sociaal-

democratie de ontwikkeling van nog twee andere vormen van cultuurpolitiek worden gesignaleerd. Hoewel weinigen dat in die jaren vermoeden, komen deze verschillende richtingen in de loop van de jaren dertig in toenemende mate tegenover elkaar te staan. Het ene alternatief wordt zichtbaar in het werk van de verschillende eigen vormingsinstituten, met name het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IVA O) en de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). Het andere komt naar voren in de aanpak van de Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs, die ook typerend is voor al die grotendeels met haar verbonden culturele activiteiten die sociaal-democraten organiseren in wijk en buurt.

In plaats van de inhoudelijke passiviteit die kenmerkend is voor de gedachte van cultuurspreiding stelt het socialistisch vormingsmodel juist een uitgesproken inhoudelijke activiteit voorop. Die activiteit heeft het karakter van een ethisch reveil, immers: 'De grote massa zonder geestelijke leiders is stuurloos overgegeven aan haar blinde, rovende en vernielende genotzucht. Sensatie en bedwelming zijn de ellendige surrogaten voor levensvreugde en verheffing boven het alledaagse.'² Dit zijn de woorden van de onderwijzer Vorrink, de geestelijke vader van AJC en IVA O. Tegenover de klemtoon op politieke en economische kwesties in het werk van partij en vakbeweging, ziet Vorrink voor de jeugdbeweging de taak weggelegd de arbeidersjeugd, die volgens hem ten onder dreigt te gaan aan oppervlakkigheid en egoïsme, te verheffen tot een nieuwe edele levensstijl gericht op hogere waarden. Hier worden socialisme in het algemeen en cultuurpolitiek in het bijzonder dus niet gezien als kwesties van herverdelen, maar juist als een kwalitatieve zaak, een kwestie van onderscheiden: het gaat om de vorming van een arbeiderselite van edele karakters.

Vaag klinkt hier in de gemeenschapsgedachte nog de inspiratie door van de oudere generatie van Polak en Wibaut, maar dan toch sterk gedomineerd door Duitse voorbeelden: de

Wandervogel en de Sozialistische ArbeiterJugend, later aangevuld met ideeën van De Man. Meer ethische dan esthetische idealen, meer gezindheid dan schoonheid, meer voorleven dan meeleven. Het cultuursocialisme van AJC en IVAO keert zich van meet af aan tegen het oude belangenbehartigings-socialisme van de SDAP, dat immers het 'meest wezenlijke probleem' van de gezindheid onaangeroerd laat. 'De grote strijd van onze dagen', schrijft Vorrink in 1925, 'de strijd tussen kapitaal en arbeid, is van een hoger plan bezien, de strijd tussen individualisme en gemeenschapsgedachte.'³ AJC en IVAO moeten een elite van de arbeidersbeweging vormen, in de hoop later de anderen met hun idealen te bezielen.⁴ De typische AJC-stijl – korte losse manchester broeken, effen kiel in sprekende kleur, niet roken, niet drinken, volksdansen, eigen liederen, lekespelen en spreekkoren – is er dan ook primair op gericht om deze elitevorming gestalte te geven. Men krijgt de indruk dat het er in de eerste plaats om ging zich te onderscheiden van de proleet die zondags in zijn nette burgermanskpak, wat te roken en een biertje bij de hand, genoot van zijn vrije dag en de paar centen die hij te verteren had, besteedde aan simpele pleziertjes.

Voor Boekman en voor Wibaut vormde de cultuurspreidingsgedachte een integraal *deel* van socialistische politiek. Voor de cultuursocialisten werd de culturele vorming van de arbeiders tot *alternatief* voor socialistische politiek. In het eerste geval vormden de ongelijke sociaal-culturele verhoudingen het object van cultuurpolitiek, gericht op gelijke kansen voor de arbeidersklasse. In het tweede vormde de arbeiderscultuur het object, waarbij het streven erop was gericht de arbeiders te 'ontproletariseren', door hun verantwoordelijkheidsbesef, gemeenschapszin en stijlgevoel bij te brengen en aldus een eigen morele voorhoede te kweken.

In 1925, in dezelfde periode waarin de AJC definitief haar karakter van 'kerntroep' krijgt en een jaar nadat het IVAO is opgericht door SDAP en NVV, ontstaat de Vara, als een initia-

tief van onderaf door individuele SDAP'ers. Dat verschil in opzet zal de latere verschillen tussen de vormingsinstituten en de omroepvereniging blijven bepalen. In tegenstelling tot de van bovenaf opgezette vormingsinstituten is de Vara een vereniging met een gekozen bestuur. Weliswaar zijn daarin van meet af aan partij en vakbond vertegenwoordigd, maar dat bestuur blijft verantwoording verschuldigd aan de vereniging. Daar komt bij dat de Vara een (omroep)bedrijf is, dat zich weliswaar primair richt op de eigen aanhang, maar zich daartoe in tegenstelling tot IVAO en AJC niet kan beperken. Vanaf haar oprichting richt zij zich zowel tot gelijkgestemden als potentieel gelijkgestemden en andersdenkenden. Met de verschijning van de Vara verkrijgt de Nederlandse sociaal-democratie naast haar eigen pers een nieuwe cruciale toegang tot de openbaarheid, die de omroepvereniging principieel onderscheidt van alle initiatieven die zich juist richten op (vorming en verandering van) de eigen kring. Wordt de vormingsinstituten slechts de taak toegedacht van culturele ontwikkeling van de leden van de moderne arbeidersbeweging, vrijwel vanaf het begin wordt van de Vara behalve dit werk vooral verwacht dat zij zorgt voor ontspanning van de massa van de arbeiders en (onder andere via deze weg) voor propaganda voor de beweging.

Deze verschillen in organisatorische opzet en in taak vormen de achtergrond van het snel uit elkaar groeien van vormingsactiviteiten en omroepactiviteiten. De Vara wordt nauwelijks door een voorhoededrang gedreven. Vara-activisten zien hun vereniging in de eerste plaats als een club van gewone SDAP'ers, vanaf het begin verwickeld in een harde strijd om erkenning en voortbestaan, een strijd die vóór alles wordt opgevat als een belangenstrijd: de omroep van en voor de arbeidersklasse die door de massa van de bewuste arbeiders zelf moet worden opgebouwd en in stand gehouden tegen de financiële en politieke macht van de ondernemers en de kerken. De Vara-radio van voor de oorlog ontwikkelt een eigen

massacultuur: zij brengt nationaal bekende, eigen artiesten, eigen populaire programma's, met een zeer actieve participatie van de leden-activisten in de arbeidersbuurten, waar luisteravonden worden georganiseerd met medewerking van diezelfde eigen artiesten, en jaarlijkse massaal bezochte openluchtfesten. Die actieve *massacultuur* vormt haar identiteit. Het maakt haar, en niet het IVAO zoals Vorrink voor ogen stond, feitelijk tot de derde tak van de sociaal-democratie, een spoedig onmisbaar element in het toenemende prestige en het mobilisatievermogen van de moderne partij- en vakbondsorganisatie. Net als de KRO en de NCRV functioneert de Vara als het 'cement van haar zuil'.

Vanaf haar oprichting wil de Vara een populair socialistisch medium zijn dat tegemoet komt aan verlangens van een groot deel van het Nederlandse volk naar *politieke emancipatie* en naar 'eigen' *ontspanning*. Van meet af aan domineert dan ook het aspect van de herkenning – 'onze omroep' –, waarbinnen het element van politieke en cultureel vormende informatie een zorgvuldig gedoseerde plaats wordt gegeven. Want de Vara wil ook opvoeden. In die zin wordt de gedachte van cultuurspreiding geïntegreerd binnen het model van de eigen *massacultuur*. Er wordt niet naar een alternatieve vorming en levensstijl gestreefd, maar wel naar het vergemakkelijken van de toegang tot de grote cultuur voor de arbeidersklasse. Zo redeneert bij voorbeeld Vara-voorzitter De Vries, onderwijzer: 'Als je nou naar buiten kijkt, dan zie je overal in de polder kleine huisjes en daar wonen mensen in, die geen weet hebben van muziek en dichtkunst en van toneelspelen. Maar nou is de radio er, en alles wat mooi is in de wereld, gaat nu ook tot die kleine huisjes doordringen. We doen een stuk opvoedend werk, mannen. Over een paar jaar zijn de mensen niet meer tevreden met de muziek en de voordrachten van tegenwoordig, dan willen ze betere muziek en moeilijker hoorspelen. Dat is opvoeding.'

Rood of algemeen

‘Talrijke harten klopten sneller als de Vara-mars schalde en het socialistische woord uit de luidspreker klonk.’ (*Op met de Vara naar een nieuwe tijd*, Hilversum 1948)

‘Die mooie zuilen schraagden nauwelijks meer een gemeenschappelijk Nederlands dak. [...] Aan de spits van al deze groeperingen stonden de Radioverenigingen in hun viervoudige narigheid.’ (G. van der Leeuw, *Balans van Nederland*, 1945)

In de loop van de jaren dertig gaat de Vara een heel eigen plaats innemen binnen de Rode Familie: je kan je er thuis voelen, je weet waar je aan toe bent en je steekt er nog wat op. De tegenstelling tussen de Vara-aanpak en de beide alternatieven – cultuurspreiding en culturele vorming – neemt vrijwel ongemerkt toe. Terwijl de propagandisten van spreiding en van vorming zich inspannen voor hervorming van de sociaal-democratie van arbeiderspartij naar brede volkspartij, blijft de Vara zich tot tolk maken van ‘haar’ mensen. Ze rechtvaardigt haar positie in de omroepwereld met de claim een eigen ‘volksdeel’ te representeren en vereenzelvigt zich, en zal dat nog heel lang blijven doen, met dit volksdeel als haar *natuurlijke achterban*. Terwijl de Vara-mensen deze opstelling vanuit hun invalshoek als de gewoonste zaak van de wereld beschouwen, gaan de ‘spreiders’ en ‘vormers’ juist een stimulerende rol spelen in het proces van hervorming van de beweging. Hoezeer onderling ook verschillend behoren zij tot de stuwende krachten achter het Plan van de Arbeid en het nieuwe Beginselprogramma, twee cruciale momenten in dit proces.⁶

Tegenover dit hervormingsstreven, gericht op verbreding van de aanhang en op een nieuwe gezindheid, komt de Vara langzamerhand in een defensieve positie terecht. Haar zelfstandig voortbestaan als rode vereniging, als organisatie van

de massa 'die denkt met het hart' (Sluysen), krijgt in deze context een sterk symbolische waarde: de Vara wordt vrijwel ongemerkt een bolwerk van de 'oude' beweging. Alles wat zich dus binnen de sociaal-democratie richt op vernieuwing van de identiteit van de beweging, botst vroeg of laat op de Vara. Het is dan ook geen wonder dat als de diverse hervormingstendenzen in en rondom de sociaal-democratie elkaar in de jaren van de bezetting en meteen na de oorlog vinden in de zogenaamde Doorbraak, voor dit bolwerk van de oude beweging vergaande alternatieven worden ontworpen.

De Doorbraak is in de eerste plaats gericht op het bewerkstelligen van een andere gezindheid, een nieuwe nationale moraal. Centraal staat daarbij de opheffing van de antithese en van het denken in sociale tegenstellingen. Men wil een nieuwe nationale gemeenschapsgeest tot stand brengen met een sterke nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid. Met de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging als katalysator van het opgaan van de SDAP in de nieuwe Partij van de Arbeid bereikt dit hervormingsstreven een hoogtepunt: ze brengt een nationale culturele elite bijeen, dwars door de vooroorlogse organisatorische tradities heen. Deze elite leidt het gesprek over de politieke vernieuwing als een boven de partijen staande instantie.⁷ Men ziet zichzelf dan ook nauwelijks als politicus, maar veeleer als volksopvoeder, en waardeert het socialisme vooral als een roeping tot een herderlijke verhouding tot het volk.

Weinig elementen uit de SDAP-traditie ergerden de doorbrekers zo hevig als het werk van de Vara met haar eenvoudige populair-rode aanpak. 'Veel van ons volksleven is een ledig erf. [...] Op de groote terreinen van sport, pers, radio, bioscoop zijn wij zo goed als alle bindingen kwijtgeraakt. Men meende eenvoudig te kunnen leven, zonder verband, zonder andere wet dan die van de eigen behoefte.'⁸ Dit is het oordeel van de Doorbraak-socialist Van der Leeuw. De opvattingen van Van der Leeuw, praktisch uitgedragen tijdens zijn eenjarig

ministerschap van OK&W in het kabinet Schermerhorn/Drees en bekend geworden als 'Actieve Cultuurpolitiek', vormen een centraal oriëntatiepunt van de vernieuwingsbeweging.⁹

Dat laat zich aardig illustreren met een citaat van een figuur die een prominente rol zal spelen in een latere fase van de Vara-geschiedenis, Herman Wigbold. In 1954, midden in het debat over een nationale omroep, schrijft Wigbold, dan voorzitter van Nieuwe Koers, de organisatie van doorbraakjongeren, dat ten minste 50 procent van de zendtijd moet worden gereserveerd voor een nationaal programma. 'Omdat wij een volksgemeenschap zijn, althans horen te zijn.[...] We zijn niet alleen verantwoordelijk voor *onze* kerk en *onze* politieke partij, we zijn verantwoordelijk voor elkaar.[...] Juist in de radio, waarvan men de betekenis voor ons leven nauwelijks kan overschatten, zal men tot een gezamenlijk getuigenis moeten komen.[...] Het kan niemand die de discussie over het omroepbestel nauwlettend heeft gevolgd, zijn ontgaan, dat het verschil dieper gaat dan alleen maar de vraag welke organisatorische vorm voor de radio moet worden gekozen. De hele ideeënwereld van prof.dr. Van der Leeuw ligt thans onder vuur. Men diene daarbij toch wel te bedenken, dat zijn opvattingen voor velen beslissend waren bij het bepalen hunner politieke keuze.'¹⁰ Aldus de latere eindredacteur van 'Achter het Nieuws' en 'Zo is het'.

De theoloog Van der Leeuw is vanaf de jaren twintig actief in de sterk door Karl Barth, de Zwitserse theoloog, geïnspireerde vernieuwingsgroeperingen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze kringen zoals de Ethische Vereeniging, de Vereeniging Kerkopbouw en de groep rond het tijdschrift *Wending* verlangen een meer belijdende en getuigende kerk, waarvoor het evangelie als bron van beschaving geldt. Vanuit dit beschavingsideaal zouden kerk en gelovige zich in de eerste plaats aan hun culturele taak in de maatschappij moeten wijden. Van der Leeuw speelt eveneens een belangrijke rol in

de Bachvereniging, die door cultivering van het werk van Bach, geconcentreerd rond het ritueel van de Matthäus Passion, naar een massief beleden en georkestreerd moment van collectieve stichting en bezinning zocht. 'Bach' betekent voor Van der Leeuw precies de harmonieuze vereniging van het Schone en het Heilige, die in de moderne tijd verloren is gegaan.

Van der Leeuw ziet zijn verantwoordelijkheid op het gebied van de cultuur dan ook in de eerste plaats als een strijd tegen het vulgaire en het populaire: 'Het moet in het Nederland van de nieuwe gezindheid niet meer kunnen voorkomen, dat een kind op straat niets fatsoenlijks te zingen heeft of dat de jongens en meisjes die dansen willen, niets anders kennen dan de nieuwste negerproducten.'" Het cultuurbeleid in het algemeen en het omroepbeleid in het bijzonder vereisen dan ook vergaande overheidsbemoediging: 'Het is van belang dat de omroepers zuiver Nederlands spreken. Het is van nog groter belang, dat ons volk niet in de vulgariteit van een bonte trein behoeft te worden vervoerd. Pret hoort thuis in de radio, lol niet.'¹²

Tussen deze zorg van de vernieuwers en het werk van de herrezen rode omroepvereniging ligt een wereld van verschil. Vara-veteraan Sluysen tekent die laatste sfeer haarscherp als hij een ouwe taainagel uit de 'handgranatentijd' van de beweging opvoert: 'Ik vind dat een arbeider recht heeft op een schone boezeroen, een kruimige aardappel en van tijd tot tijd een fatsoenlijk verzetje en zo een radiodring kan de moeite waard zijn.'¹³ Tegenover de sfeer van verfijnde ethische bezinning en esthetisch conservatisme van Doorbraak-socialisten als Van der Leeuw, cultiveert de Vara in de jaren veertig en vijftig een sfeer van nuchter realisme en eenvoudig vermaak, waarbij zij zich volledig vereenzelvigd met het bestaande zuilenbestel. Zij is de grootste organisatie in de Nederlandse omroep geworden en ziet haar toekomst in de eerste plaats als handhaving van de verworven positie. Deze twee elementen – een

achterban van gewone, eenvoudige mensen en een verworven *positie* in de omroepwereld – kristalliseren onder druk van het vernieuwingsstreven in de sociaal-democratie in de loop van de naoorlogse jaren uit tot de harde kern van de identiteit van de Vara.

De kritiek op de Vara in kringen van de Doorbraak staat precies haaks op deze twee elementen. Illustratief zijn hier de verschillende bijdragen van intellectuelen uit deze hoek aan het debat over een nationale omroep in 1954. Ten eerste valt hier een sterke nadruk op culturele leiding te onderscheiden. Cultuurbeleid betekent in deze religieus geïnspireerde kritiek vooral correctie en distantie van de massa. Zo acht Idenburg, topambtenaar onder Van der Leeuw, later onder andere hoogleraar opvoedkunde te Amsterdam, invloed van de massa der luisteraars weinig verheffend. Volgens hem komt het daarom aan op ‘bewuste, weloverwogen leiding door de beste mensen, welke ons land oplevert.’¹⁴ Een andere bekende doorbraakfiguur, dominee Ruitenbergh, stelt dat er maar een instantie is die hier leiding kan geven, dat is de overheid. Die moet het cultuurbeleid in handen leggen van een nationale elite, aangezien ‘de tramconducteur, de monteur, de kantoorbediende, de landarbeider en de winkelier hun radio anders zien dan de hoogleraar Egyptisch’. Niet dat hij zich zorgen maakt dat de radio te weinig tegemoet zou komen aan de culturele behoeften van intellectuelen. Waar het hem om gaat is, dat al deze mensen in het bestaande bestel onvoldoende worden gedwongen zich te verheffen tot het culturele niveau van de intellectuele elite, dat als maatstaf en als de nationale cultuur moet worden beschouwd. Matiging en distantie van de vulgaire verlangens van de massa en in plaats van groepsvorming onderwerping aan een absolute culturele leiding: ‘Wat wij leren moeten is, dat er gradatie in verantwoordelijkheid is, en dat wij, Nederlanders, tezamen bij het geheel betrokken zijn.’¹⁵

Naast deze kritiek op de achterban-oriëntatie van Vara en

andere omroepverenigingen komt een kritiek naar voren, waarin het accent ligt op het behoudzuchtige en dwingende karakter van deze organisaties. Met name Schermerhorn toont herhaaldelijk zijn bezorgdheid voor de macht van 'monsterorganisaties' op het gebied van de omroep. Als minister-president in het eerste naoorlogse kabinet stelt hij dan ook alles in het werk om te verhinderen dat de oude omroepverenigingen na de overgangsfase van de Nationale Omroep van het Militair Gezag hun vertrouwde plaats in de ether opnieuw kunnen innemen. Zijn belangrijkste wapenfeit op dit gebied is de instelling van de stichting Radio Nederland in den Overgangstijd met als programma-directeur VPRO-dominée Spelberg.¹⁶ Schermerhorn is beducht voor de macht die 'managers-types' als zijn belangrijkste tegenspeler Vara-bestuurder Broeks, de energieke voorzitter van de Federatie van Omroep-verenigingen, in deze organisaties innemen. De individuele luisteraar zou daardoor 'op totalitaire wijze' in het gelid worden gedwongen. Aldus zou de mens veel meer dan in de sfeer van de arbeid juist in de sfeer van vrije tijd en massa-consumptie worden bedreigd door 'Vermassung'.¹⁷

In feite maakt het pleidooi voor een nationale omroep in de herzuilde Nederlandse maatschappij van 1954 geen schijn van kans. Toch is de felheid aan beide kanten er niet minder om. Vara-bestuur en aanhang slaan hard van zich af. Van de stemming onder de trouwe Vara-leden komt iets naar voren in dit bedankje in *Vrij Nederland*, dat in deze en vele andere discussies de kant van de doorbrakers kiest: 'Laat dat handjevol schorum dat onderdak heeft gevonden i.d. PvdA s.v.p. afblijven van datgene wat de arbeider zelf heeft opgebouwd en voor heeft gevochten. Wij hebben geen behoefte aan samenwerking met huichelachtige vrijzinnige domine's en collaborateurs, uitzuigers van ons voorgeslacht.'¹⁸ Maar ook het Vara-bestuur laat zich niet onbetuigd. Televisiesecretaris Rengelink verwijt Idenburg en Schermerhorn in *Socialisme en Democratie* een 'autocratische opvatting' en minachting voor het culturele peil

van de massa. Volgens hem leidt zo'n mentaliteit tot een diepe kloof tussen massa en culturele leiding.¹⁹

In de reactie van Vara-mensen op de aanvallen vanuit Doorbraak-kringen komen verschillende visies naar voren. Ten eerste die van de hofschrijver van de oude beweging, Sluysen. Lid van het hoofdbestuur van de Vara en bestuurder van de Vara-afdeling Amsterdam ongeveer vanaf de oprichting, stelt Sluysen zich voortdurend op als tolk van het gewone Vara-lid. Als 'klein mannetje met een klein potloodje' werpt hij zich op als kenner bij uitstek van de behoeften van al die andere kleine mannetjes. Volgens hem moet de Vara in de eerste plaats een rol spelen in het dagelijks leven van de kiezers van de partij. Populaire programma's als 'Kabinet der kleine zaken' en 'Van de wieg tot het graf' juicht hij dan ook toe, maar vooral alle initiatieven die een actieve massaparticipatie kunnen bevorderen. Voorop staat voor Sluysen het eigen karakter van de Vara, dat zo duidelijk anders – 'idealistisch' – is dan dat der andere omroepen. In dat verband is zijn kritiek op commerciële elementen in de propaganda van de Vara illustratief: 'Ieder weet, dat we er dolgraag vanaf willen, ware het niet, dat de andere omroepverenigingen bij het cadeaustelsel zweren. Het cadeaustelsel is de doodsvijand van het idealistisch motief in de propaganda.'²⁰

Tegenover dit geluid van een van de 'beverige zangers van rode strijdlieparen', zoals Sluysen later door het team van 'Zo is het' wordt voorgesteld, zijn echter ook heel andere geluiden te beluisteren. Zo beklemtoont Vara-secretaris Broeksz in zijn reactie op de kritiek van Schermerhorn niet zozeer het eigen karakter van de Vara alswel de gelijkwaardige positie die de Vara heeft verworven in het Nederlandse omroepbestel. Volgens hem heeft er na de oorlog in de omroep een belangrijke verandering plaatsgehad door het ontstaan van een eendrachtige samenwerking tussen de omroepverenigingen. Hij stelt dat er in de Nederlandse omroep sprake is van een unieke situatie, waarin niet 'commerciële of culturele heren van boven-

af' de dienst uitmaken, maar het volk zelf. 'Dit en de machtige positie die onze beweging in de omroep (nog) heeft, wensen wij niet prijs te geven, voordat wij de garantie krijgen dat er een betere organisatievorm voor in de plaats komt.[...] Het is natuurlijk juist, dat de Vara met zijn ruim 300.000 leden in de omroep een zekere machtspositie heeft. Wij mogen de socialistische beweging daarmee wel gelukwensen, want daarvoor is de Partij van de Arbeid de enige partij op het continent, waar men zich niet het hoofd breekt, hoe het socialisme in de uitzendingen voldoende tot uiting kan komen.'²¹

Tegenover Sluysers nadruk op het traditionele verenigingswerk op idealistische grondslag legt Broeksz dus juist het accent op de positie van de organisatie en op modern management op pragmatische grondslag. Daarnaast komt nog een derde benadering naar voren, waarin deze beide visies worden vertaald en verbonden tot een moderne visie op socialistische omroep politiek, die de Vara-koers voor de komende jaren zal gaan bepalen. In het debat over eventuele invoering van een vorm van nationale omroep wordt hier de toon gezet door Rengeling en voorzitter Burger. Opvallend is de combinatie van uitdrukkelijke verwijzingen naar de verbondenheid met de socialistische strijdtraditie en de eis van een algemene, populaire programmering – 'on gezocht en actueel'. Beiden beklemtonen de noodzaak van profilering van de Vara als omroep, die zich met een brede ontspanningsgerichte aanpak met voldoende ruimte voor informatieve momenten richt op een groot publiek. Het sleutelbegrip voor degelijke populariteit is een *'evenwichtige programma opbouw'*. In deze visie wordt de identiteit van de Vara zeker niet gezocht in haar unieke verenigings- of organisatiekarakter, maar veel meer gezien in het belang van de beweging als geheel. Dat belang ziet men liggen in de specifieke bijdrage die een omroep juist met haar eigen middelen kan leveren aan de groei en stabiliteit van de beweging.

Enerzijds is er sprake van een vooral retorische binding van

de Vara aan haar traditie als 'het welhaast ongelooflijke resultaat van de toewijding en offerbereidheid van de armsten in den lande'. Zo'n erfenis, zegt Burger, 'legt grote verplichtingen op, waarvoor zij die uitlevering daarvan begeren bijvoorbeeld aan hetgeen een man als Van der Leeuw als ideaal voor de geest zweefde, niet het flauwste besef vertonen'.²² Anderzijds wordt er vooral gepleit voor een realistische moderne publieksbenadering van de 'verschillende sociale lagen' en bevolkingsgroepen. Het potentiële publiek wordt opgevat als een gedifferentieerd geheel, waarvan elke groep op eigen belangen en behoeften moet worden aangesproken: werkende mannen, huisvrouwen-moeders, jongeren, intellectuelen, enzovoorts. Evenwichtige programmering staat hier zowel voor een algemene precare balans tussen ontspanning en informatie, als voor een afgewogen, gevarieerd aanbod van groepsgerichte programma's. Typerend voor deze benadering is dan ook de gedachte dat de Vara niet moet worden beoordeeld op grond van incidentele successen, dan wel mislukkingen van een of meer programma's, maar op basis van het totaalpakket, dat wil zeggen de algehele balans van haar programmering. Deze omroepstrategie, die gedurende vele jaren het Varabeleid bepaalt, impliceert dus noodzakelijkerwijs een verdere verzelfstandiging van het omroepbedrijf. Die strategie kan als volgt worden samengevat: zorgvuldig wakend voor behoud van het arbeiderselement dient de Vara op zoek te gaan naar de specifieke behoeften van haar huidige en toekomstige publieksgroepen in concurrentie met de publieksbenadering van de andere omroepen.

Typerend is de opstelling van het driemanschap – Broeksz, Burger, Rengelink – ten aanzien van de 'goede elementen' in de kringen van de Doorbraak. Met name Burger, specialist in de constructie van pragmatische politieke werkverbanden, is vanaf het begin van de jaren vijftig in de weer om figuren uit deze kringen, met wie in zijn ogen valt samen te werken, aan de Vara te binden. Met een typische randfiguur als dominee

Buskes voert hij bij voorbeeld een langdurige openbare discussie over de opzet van een soort platform, gelieerd aan de Vara, maar toch zelfstandig, waarin personen uit verschillende levensbeschouwelijke hoek hun visie op de totale Varaprogrammering naar voren kunnen brengen. Als in 1965, na een blokkade van tien jaar vanwege het bisschoppelijk mandement van 1954, uiteindelijk een dergelijk platform wordt gerealiseerd in de vorm van een Programma Adviesraad, dan is daarmee een instituut geschapen dat een zekere afspiegeling beoogt te geven van zeer verschillende behoeften en inzichten onder de bevolking. Dat onderstreept nog eens de inmiddels ontstane vergaande relativering van het gewicht van de vereniging voor het beleid, maar ook van partij en vakbond, en tevens de behoefte – en zeker niet alleen tactische overweging – tot verbreding van de publieksoriëntatie en tot aansluiting bij belangrijke nieuwe ontwikkelingen.

Het is dus allerm minst zo dat de kwestie van de politieke identiteit van de Vara – vanuit welke invalshoek en voor wie men omroep bedrijft – pas gaat spelen op het moment van de formele ontkoppeling van partij en vakbeweging, waarbij er een einde komt aan hun officiële vertegenwoordiging in het Vara-bestuur. Dat moment vormt in feite slechts een bevestiging en versterking van een proces dat direct na de oorlog inzet.

Van ons en voor iedereen

De strategie waarmee het driemanschap in de jaren na de oorlog de Vara overeind houdt tegenover de aanval van de Doorbraak, verhuult haar feitelijke distantiëring van de vooroorlogse traditie van deze omroep. De Vara van de pioniers zocht aansluiting bij de verlangens naar politieke emancipatie en naar eigen ontspanning zoals die leefden bij haar achterban, de leden van de Rode Familie. Burger en de zijnen willen deze achterban allerm minst kwijt, maar ze willen haar binden aan de

nieuwe sociaal-democratische identiteit als gevestigde parlementaire volkspartij en loyale regeringspartner. In die zin willen zij de massa modern leren denken, waarbij het element van de 'eigen ontspanning' dus een nog sterker instrumenteel karakter krijgt. Zij willen die achterban bovendien verbreden door haar identiteit in modern sociologisch jargon te definiëren in termen van verschillende sociale lagen en later 'doelgroepen' en haar verlangens in termen van uiteenlopende culturele 'behoeftepatronen'.

De neutrale formule van een 'evenwichtige programmering' verhuult de strategische koerswijziging, die hiermee wordt beoogd en blokkeert tegelijkertijd het zoeken naar een inhoudelijk alternatief voor de culturele uitdaging, die de kritiek van de kant van de Doorbraak voor het werk van de Vara zou kunnen inhouden. In de discussie over de nationale omroep te voorschijn gekomen als kampioen van de verzuiling, ontbeert de Vara in toenemende mate een inspirerende en adequate strategie in een langzamerhand ontzuilend maatschappelijk klimaat. Het gelegenheidsconcept van het 'totaalpakket' gericht op uiteenlopende publieksgroepen maakt enerzijds een veelkleuriger omroepaanpak mogelijk, maar blijkt anderzijds niet stimulerend voor de vorming van een eigen culturele kleur, een eigen karakteristiek omroep-gezicht.

De twee duidelijkste, hoewel onderling volstrekt verschillende pogingen die in een dergelijke richting zijn gedaan, lijken het programma 'Van onderen', begin jaren zeventig en 'Zo is het' in de jaren zestig. Met het laatste programma presenteert zich een jongere generatie actief op zoek naar culturele vernieuwing op het terrein van (omroep en) televisie. Nieuw-Linkser en redacteur van het Doorbraak-blad 'voor religie en socialisme' *Tijd en Taak* Van den Doel omschreef dit streven in een intern adviesrapport aan de Vara als een 'veroveringsstrategie' als alternatief voor de 'verheffingsstrategie' van de oude Vara. Dit streven sloot volgens hem aan op alom geconstateerde anti-opvoedings- en anti-establishmentbehoefte en op de behoefte aan openheid en satire.²³

De satire van 'Zo is het' betekent een provocatie van de als vanzelfsprekend beschouwde progressieve identiteit van de Vara, van haar oriëntatie op 'gewone, eenvoudige mensen' en haar karakter als gevestigde omroep. Zij daagt de Vara uit tot een koerswijziging in de richting van een culturele voorhoede. Vanuit de formule van het totaalpakket kan een dergelijk programma enige tijd worden getolereerd, voor zover het de grenzen van deze formule niet overschrijdt. Dat wil zeggen voor zover het niet meer betekenis krijgt dan 'slechts een onderdeel van het geheel'. De onmiskenbare voorhoedepretenties van dit programma en de schokreacties van het publiek maken deze neutraliseringsstrategie echter ineffectief, waardoor de Vara-leiding zich uiteindelijk tot behoud van haar brede, algemene identiteit gedwongen ziet het programma stil te leggen. Aldus wordt een potentiële interne doorbraak verhinderd en een kans gemist om een proces van culturele profilering op gang te brengen.

Met 'Van onderen' wordt iets heel anders geprobeerd. Door de groep rond Pauka, later voortgezet door de Werkgroep Socialistische Vara, wordt gepoogd de Vara te profileren als instrument voor politieke actie geïnspireerd door Enzenbergers concept van emancipatorische media. Dit politieke vormingsconcept strandt grotendeels door gebrek aan succes bij het beoogde publiek. Binnen de Vara volgt hierop een reactie, waarbij opnieuw wordt bevestigd dat deze omroep niet moet 'profilieren' maar 'doseren'.

De omroepstrategie van Burger en de zijnen was een typische zuilen-aanpak. De behendigheid waarmee zij de Rode Familie rond de Vara bijeen wisten te houden en uit te breiden tegenover, maar ook mét de confessionelen, belemmerde op den duur een doorbraak naar een nieuw elan. Van de zuilenformule van het 'totaalpakket' gaat geen enkele bindende kracht meer uit.²⁴ Sinds de invoering van de Omroepwet zijn binnen de Vara langzamerhand stemmen opgegaan voor een meer marktgerichte benadering. Sinds 1978 heeft omroep-

secretaris Van Wijk gepleit voor een consumentgerichte aanpak en sindsdien worden begrippen als 'klantenbinding', 'cliënten-' en 'marktanalyse' binnen de Vara geïntroduceerd.²⁵

Met het aantrekken van Van Dam wordt deze lijn geëffectueerd. Zijn 'doelgroep' staat hem duidelijk voor ogen: de hele Nederlandse bevolking, met als criterium de toegankelijkheid voor mensen met weinig scholing. Daarmee hoopt hij deze omroep definitief te hebben bevrijd van haar oude dilemma: zowel instrument van de beweging als zelfstandige omroeporganisatie te moeten zijn. De Vara is er nu gewoon 'voor iedereen'. En wat 'wij' van haar vinden..., dat moet ieder voor zichzelf weten.

Noten

1—Zie Tony Jansen en Jan Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*, Nijmegen 1983, p. 162.

2—Koos Vorrink, *De komende nieuwe cultuur*, A'dam 1925, p. 16.

3—*Idem*, p. 4.

4—Zie Leo Hartveld, Frits de Jong Edz. en Dries Kuperus, *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC, 1918-1940*, A'dam 1982, p. 69 en G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse Jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen 1961, Nijmegen 1975, en H. C. M. Michielse, *Socialistische vorming. Het Instituut voor Arbeiders-ontwikkeling (1924-1940) en het vormings- en scholingswerk van de Nederlandse sociaal-democratie sinds 1900*, Nijmegen 1980.

5—M. Sluysen, *Hier is de Vara. 25 jaar democratisch socialisme in de omroep*, A'dam 1950, p. 63.

6—Zie H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1914-1930*, Leiden 1974.

7—Zie J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, Deventer 1978.

8—G. van der Leeuw, *Balans van Nederland*, A'dam 1945, p. 27.

9—De stelling van Hans van Dulken die de Actieve Cultuurpolitiek herleidt tot 'een aantal persoonlijke opvattingen van Van der Leeuw', is dan ook onjuist. Zie Hans van Dulken, 'De cultuurpolitieke opvattingen van Prof. dr. G. van der Leeuw (1890-1950)', in *Kunst en beleid in Nederland*, A'dam 1985, p. 84.

10—Herman Wigbold, 'De Jongeren willen de verzuiling niet', *Vrij Nederland*, 20 maart 1954.

11—Aldus Van der Leeuw, de latere voorzitter van de commissie Advies en Coördinatie van de culturele betrekkingen met Zuid-Afrika, de voorloper van de Vereniging Nederland Suid Afrika, in *Balans van Nederland*, p. 149.

12—G. van der Leeuw, *Nationale Cultuurtaak*, 's-Gravenhage 1947, p. 60.

13—Sluysen, *Hier is de Vara*, p. 11 en p. 201.

14—Ph. J. Idenburg, 'Bezwaren tegen het ontworpen radio-bestel', *Socialisme en Democratie*, mei 1954.

15—L. H. Ruitenbergh, 'De werkelijkheid geweld aangedaan', *Wending*, maart 1954.

16—Zie Hans van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947*, Baarn 1976.

17—'Schermerhorn antwoordt Broeksz', *Vrij Nederland*, 13 februari 1954.

18—*Vrij Nederland*, 27 maart 1954.

19—J. W. Rengelink, 'Het omroepbestel. Autocratische of democratische cultuurvorming?', *Socialisme en Democratie*, mei 1954.

20—Meyer Sluysen, 'De problemen van de massa-organisatie', *De Rode Omroep*, januari 1954; zie ook M. Sluysen, *Een klein mannetje met een klein potloodje*, H'sum 1965.

21—'Broeksz antwoordt Schermerhorn', *Vrij Nederland*, 20 maart 1954.

22—J. Burger, 'De VARA en het VPRO-plan', *De Radiogids*, 28 maart 1954.

23—Zie Paul Pennings, 'De Vara, ontzuiling en de naoorlogse arbeiderscultuur', *Grafiet*, 1987.

24—Zie ook Jan Schoonenboom, 'Socialisme en omroep: een ontbrekende discussie', *Socialisme en Democratie*, september 1985.

25—Zie Ien Ang, 'The Vicissitudes of "progressive television"', *New Formations*, number 2, summer 1987.

Profiel

Willem Banning: voor en tegen

1. *Het ideologisch getij*

Het was Hegel die zei dat grote historische evenementen eigenlijk tweemaal plaatsvinden: eerst in alle ernst, daarna als klucht. In de geschiedenis van het Nederlandse socialisme is de 'tweede marxistische golf' in sommige opzichten een slechte imitatie gebleken van de eerste; en nu zij op haar beurt is teruggeëbd en de ideologische crisis chronisch lijkt, is men hier en daar weer getuige van de heruitvinding van het revisionistische wiel. Misschien is het besef van de 'armoede' van het socialisme tegenwoordig juist zo scherp omdat we onszelf plotseling zien als slachtoffer van historische herhalingsdwang.

Om deze getijdenbeweging te kunnen volgen kan het ideologisch traject van het Nederlandse socialisme in SDAP en PvdA grofweg worden ingedeeld in drie episoden. De eerste of 'oudlinkse' beslaat het tijdvak vanaf de stichtingsjaren van de SDAP tot het begin van de jaren dertig, en wordt overheerst door een rekkelijk en reformistisch geïnterpreteerd marxisme, aanvankelijk hooggehouden door een sterke intellectuele groep rond *De Nieuwe Tijd*, waarbinnen in de periode van de 'tactiekdebatten' een splitsing optreedt en een afscheiding van de radicale vleugel rond *De Tribune*. Tegelijkertijd wint het revisionisme veld, vooral in de vorm van het religieus socialisme van de groep rond Banning en die van het cultuursocialisme van Vorrinks AJC, terwijl het ook doordringt in de Sociaal-Democratische Studenten Clubs en het arbeidersontwikkelingswerk.

In de tweede periode, die zich uitstrekt van de jaren dertig tot het einde van de jaren vijftig, heeft het ideologisch zwaartepunt zich in revisionistische richting verplaatst, waardoor ook de linker- en rechtervleugel van positie zijn veranderd. Een nieuwe generatie, met hoofdmannen als Banning, Vorink, Boekman, Wiardi Beckman, Brugmans, Tinbergen en Vos treedt op, die allen sterk zijn beïnvloed door het ethisch socialisme en het 'planisme' van Hendrik de Man. Het afscheid van het marxisme krijgt grotendeels zijn beslag in het beginselprogramma van 1937. Ideologisch gesproken en wat betreft 'personeel' wordt deze periode nauwelijks onderbroken door de Tweede Wereldoorlog: de stichting van de PvdA en de beginselprogramma's van 1947 en 1959 zijn nog het werk van dezelfde generatie.

De derde periode begint globaal gesproken aan het einde van de jaren zestig, wanneer de 'revisionistische consensus' wordt doorbroken, onder meer door het optreden van Nieuw Links. Achteraf gezien wordt duidelijk dat Nieuw Links in hoge mate een generatieverschijnsel is geweest, dat een klein getal voortreffelijke managers en bestuurders heeft opgeleverd, maar dat door zijn 'negatieve' en Hollands-pragmatische karakter tevens een ideologisch vacuüm schiep. Veel verder dan globale intenties over de noodzaak van 'polarisatie', 'democratisering', en 'gelijkheid' kwam men niet: er was geen sprake van een geïntegreerde wereldbeschouwing, maar eerder van een vrij directe uitdrukking van de radicaliserende gevoelshouding en de machtswil van een nieuw aantredende generatie.¹

Het aldus geschapen ideologisch vacuüm wordt dan steeds duidelijker gevuld door de relance van het marxisme, eerst in de studentenbeweging, vervolgens in de kleine linkse partijen en in mindere mate ook in de PvdA zelf. Steeds zelfbewuster wordt het socialisme van de jaren van de wederopbouw en dat van de gehele 'revisionistische' periode onder politieke en theoretische verdenking gesteld. Tussen het verlies van het

marxistisch elan in de jaren dertig en de hervinding ervan aan het einde van de jaren zestig ligt in deze visie een donkere tussentijd van 'verburgerlijking', zelfs 'verloedering' van de ware socialistische beginselen.

Twintig jaar verder, aan het eind van de jaren tachtig, lijken we weer terug te zijn bij AF. Het marxisme, dat in het vacuüm van de jaren zestig optrad als het enig respectabele theoretische alternatief (en bij voorbeeld een niet te verwaarlozen invloed had op het verder nogal eclectische beginselprogramma van 1977), wordt nu allerwegen als een jeugdzonde, een doodlopende weg, een dode religie ervaren. Met nieuwe belangstelling kijkt het denkend deel der socialistische elite om naar de ideeënwereld en prestaties van de 'planistische' jaren dertig tot vijftig. Voorzichtig en proevend, in het rapport *Schuivende panelen* en elders, worden begrippen in de mond genomen als 'consensus', 'ordering' en 'gemeenschap', die tot voor kort golden als onzindelijk ideologisch taalgebruik.² Weliswaar verloopt deze reprise niet zonder gemengde gevoelens, zoals blijkt uit de étatisme-kritiek in de huidige discussie, die marxisme en planisme gelijkelijk treft; maar toch kan een gevoel van déjà-vu niet helemaal worden onderdrukt. Zijn we op weg naar een slechte imitatie van het revisionisme?

Het is tegen deze achtergrond, en met de aperte bedoeling om aan deze historische herhalingsdwang te ontsnappen, dat ik, in het honderdste jaar van zijn geboorte, aandacht vraag voor de unieke en wonderlijke figuur van Willem Banning.³ Immers in dezelfde partij waarin de *Haagse Post* niet lang geleden nog minstens vijf 'ideologen' meende te ontdekken, is er al decennia lang niet één te vinden die zich wat betreft intellectuele produktie en politieke overtuigingskracht in de verte met hem kan meten.⁴ Het is Banning die in dit opzicht de revisionistische periode als geen ander symboliseert en domineert, meer dan de volkstribuun Vorrink en de pragmatische politicus Drees. Er is niemand die de geestesontwikkeling en

politieke richting van zijn partij zo in de greep had als Banning, initiatiefnemer niet alleen van de Herzieningscommissie en van het omwentelende beginselprogramma van 1937, maar tot en met 1959 ook hoofdsteller van de naoorlogse beginselprogramma's van de PvdA, van welke partij hij de onbetwiste ideologische grondlegger is. In de stroom van artikelen, brochures en boeken die Banning in veertig jaar van niet aflatende publicistische activiteit over het Nederlandse volk uitgoot, onderscheid ik hier slechts een drietal hoogtenpunten. Zijn proefschrift *Jaurès als denker* uit 1931 is een intellectuele biografie en een 'wetenschappelijk strijdschrift' zoals er nog steeds te weinig in Nederland worden geschreven. Zijn in 1938 verschenen *Hedendaagse Sociale Bewegingen*, in 1964 voor het laatst herzien, heeft vele studentengeneraties grootgebracht en is nog steeds op zoek naar een waardige opvolger.⁶ Zijn inleidende *Karl Marx* (1960; in Bannings sterfjaar 1971 beleefde het boek al zijn elfde druk) is ook na twintig jaar intense publiciteit over dit onderwerp nog steeds het beste in het Nederlandse taalgebied.⁷ Maar wie leest Banning eigenlijk nog?

2. Banning in de 'oudlinkse' kritiek

Vanaf de jaren zestig lijken dat, een enkele uitzondering daargelaten, vooral degenen te zijn die hun eigen marxistische waarheid spiegelen aan het ongelijk van de generatie van de 'doorbraak' en de wederopbouw. Deze lezing is echter op zijn zachtst gezegd selectief, op zijn hardst gezegd tendentius, en is eerder het voltrekken van de 'nieuwlinkse' generatiebreuk op het niveau van het politieke denken dan een beredeneerd, en dan ook respectvol afscheid van een traditie die zijn tijd heeft gehad. Ook in deze zin herhaalt de geschiedenis zich als farce, omdat veel van de argumenten die speelden in de polemiek tussen marxisme en ethisch of religieus socialisme in de jaren twintig en dertig nu nogmaals over tafel gaan, maar in

‘omgekeerde richting’, en met verlies van veel intellectuele allure. Een herboren marxisme, om het eens reïficerend te zeggen, trekt wraakzuchtig de demarcatiestreep ten opzichte van zijn als dode hond beschouwde ideologische voorganger... en opvolger. Teruggrijpend naar de erfenis van Van der Goes, Bongers en Kuyper wordt de geschiedenis herschreven met het vanzelfsprekende onbegrip en ongeduld van een historische generatie die zich niet alleen nieuw en anders, maar zeker ook ‘beter’ voelt.

Voordat ik deze ‘nieuwlinkse’ kritiek in beschouwing neem, lijkt het me interessant om eerst een korte blik te werpen in de historische spiegel. Een voor de hand liggende ideologische episode in de demarcatieslag tussen marxisme en revisionisme is de maandenlang durende schermutseling tussen Franc van der Goes en Banning in het Zaterdag Bijvoegsel van *Het Volk* van oktober 1927-april 1928. De directe aanleiding voor deze polemiek vindt Van der Goes (oudgediende stichter en ‘programmeur’ van de SDAP zoals Banning dat later zal zijn van de PvdA) in het eerste Religieus-Socialistische Congres dat begin oktober in Amsterdam wordt gehouden, en dat met zijn zeshonderd deelnemers het religieus socialisme plotseling zichtbaar maakt als alternatieve wereldbeschouwing naast en tegenover het historisch materialisme. Van der Goes ziet in dit nieuwe georganiseerde optreden meteen een ‘beslist agressieve houding’ en een bedreiging van het heersende gedachtengoed: dat in de SDAP het marxisme door het godsgeloof moet worden vervangen, zegt hij, ‘is niet anders op te vatten dan als een oorlogsverklaring’.⁸

‘De religieus socialisten,’ zo luidt de forse inzet van Van der Goes, ‘zijn altijd van meening geweest dat aan de andere partijgenooten iets van grote waarde ontbrak – het godsdienstig geloof, de theologische zienswijze. Volgens de niet-geloovige socialisten, daarentegen, bezaten die partijgenooten iets dat men zeer goed, en beter zelfs, missen kon: een bestanddeel van de burgerlijke levensbeschouwing, dat althans in dezen tijd

praktisch van geenerlei beteekenis was gebleken en theoretisch de geestelijke grootheid van het socialisme deed missen.

Banning stoort zich in zijn antwoord aan Van der Goes' spottende, soms bittere toon, en ontkent dat aan het streven van niet-gelovige socialisten 'alle geestelijke waarde en idealistische strekking moet worden ontzegd'.⁹ In een wending die de strijd verplaatst naar het grondgebied van de tegenstander, zegt hij dat de populariteit en historische waarde van het marxisme veel meer dan in zijn wetenschappelijk karakter ligt in zijn zedelijke, dat wil zeggen uiteindelijk religieuze kracht. Een tweede koekje van eigen deeg krijgt Van der Goes toegediend wanneer Banning de 'proletarische' levensbeschouwing afschildert als een negentiende-eeuwse 'burgerlike levensleer in proletarisch klimaat overgebracht'. Verder is ideeënstrijd om de inhoud van het socialisme volgens Banning tot daar aan toe, als we van één ding maar wederzijds overtuigd blijven: 'dat liefde voor het socialisme ons blijft binden'. Partijgenoot Van der Goes mag menen dat zijn inzicht beter is; maar hij moet dit niet verbinden met een zedelijk hoger oordeel over menselijke dragers: dat zou alle diepere saamhorigheid, alle kameraadschap doden.

Van der Goes is van deze kameraadschappelijke ontboezeming nauwelijks onder de indruk. Banning en zijn vrienden maken aanspraak 'op een monopolie van geestelijk leiderschap' en beginnen met hun kwalijke suggestie dat de bronnen van het marxisme zijn opgedroogd een bekeringscampagne in de partij. En dit terwijl niet ethisch-religieuze voorlichting en opvoeding maar de klassenstrijd zelf de arbeidersklasse rijp maakt voor de socialistische samenleving, 'althans in haar klassebewuste voorhoede'.¹⁰

Deze laatste toevoeging is veelzeggend, omdat veel van de polemiek in feite lijkt neer te komen op een rivaliteit tussen oppositionele intellectuele groepen om ziel en lichaam van het proletariaat, waarbij het verwijt van 'burgerlijk denken' en

ideologisch monopolisme over en weer wordt uitgespeeld in een concurrentiespel dat om veel méér gaat dan om 'waarheid' of doctrinaire zuiverheid alleen. Banning lijkt echter een morele voorsprong te nemen wanneer hij zegt de marxistische bestrijding van het religieus socialisme 'gaarne' te aanvaarden, 'mits men niet beweert: socialisme = marxisme'; en wanneer men hem hoort herhalen dat religieus socialisten alleen hetzelfde recht eisen als de marxisten steeds gehad hebben."

Dat Van der Goes tot een dergelijke concessie niet bereid is wordt duidelijk wanneer hij vervolgens de principiële onvermogbaarheid onderstreept van de religieus-socialistische overtuiging met het grondbeginsel van de moderne sociaal-democratie. Het marxisme heeft zich nooit gevoeld als een 'speciale richting' van het socialisme, zoals al te lezen valt in het *Kommunistisch Manifest*. Het heeft alle crises overwonnen, alle andere stromingen verdrongen; zodat men thans mag zeggen dat 'marxisme en proletarische klassenstrijd slechts twee woorden zijn voor een en dezelfde zaak'.¹² Het religieus socialisme is dan ook 'in wezen ongelof in het socialisme'.¹³

Hoewel dit machtswoord door Banning niet in gelijke zin wordt teruggekaatst, lijken Van der Goes' beschuldigingen toch méér te zijn dan de schrikreactie van een beknelde mandarijn. Ondanks Bannings kameraadschappelijk uitgestoken hand en blijmoedige waardering van de tegenstander blijft het verwijt van 'theologische aanmatiging' en van de aanspraak op geestelijk leiderschap toch op een of andere manier hangen. Bij voorbeeld omdat Banning het marxisme probeert binnenstebuiten te keren door het te interpreteren als een pseudo-religie, een rationalistisch geloof dat zichzelf niet recht in de ogen wil zien. Of omdat hij het marxisme verwijt dat het geen notie heeft van de (ook in het proletariaat) heersende culturele ellende en armoede, en daartegenover het opvoedingsidealisme stelt van een geestelijke elite die zich door hogere machten geroepen weet.

Het is, aldus Banning, een illusie te menen dat alleen de

klassenstrijd tot socialistische mensen opvoedt: de opvoeding tot 'mens' is oneindig veel meer dan de opvoeding tot klassenstrijder. Die mensvorming veronderstelt arbeid van volksoopvoeding, dat wil zeggen van een voorhoede van toegewijde pedagogen die zich één weet met het strijdende proletariaat. De 'volksoopvoeder': naar Bannings eigen getuigenis en die van zijn naaste medestanders was dit de kern van zijn zelfbeeld en zijn eigen besef van roeping.¹⁴ Twee jaar eerder, bij zijn eerste optreden als redactielid van *De Blijde Wereld*, had hij al aangekondigd 'dat wij met elkaar strijden, om de ziel in het proletariaat te wekken. Dat daarbij levende religie onmisbaar, ja de stuwende kracht is, zal meer dan eens blijken.'¹⁵ Een maand later schrijft hij: 'Ik aanvaard ten volle het standpunt van de klassenstrijd; ik aanvaard ten volle de strijd voor levensbelangen ener onderdrukte klasse als zedelijke plicht dier klasse met wie ik één ben', om onmiddellijk te preciseren dat het socialistisch ideaal 'oneindig veel dieper [is] dan een door kapitalistische belangenstrijd vergiftigde ziel kan vermoeden'.¹⁶

Zo staan de 'materialistische' en de 'idealistische' eliteclaims concurrerend tegenover elkaar. De één gaat ternauwernood schuil achter het axioma van de proletarische 'zelfgenoegzaamheid' en de wetenschappelijke verwachting van een automatische groei van het klassenbewustzijn in de klassenstrijd, terwijl de ander de roeping van het proletariaat verstaat als het historisch dóórbreken van transcendente zedelijke waarden die ook bewust door een geestelijke voorhoede moeten worden gewekt en gevormd. Treffend is de overeenkomst tussen beide waar het de wil tot eenwording met de arbeidersklasse betreft, die in beide gevallen wordt opgewekt om een voorgetekende historische roeping gestand te doen. Overeenkomstig is ook de objectivistische fundering van beiderlei wekroep; die in het ene geval is gebaseerd op historisch determinisme, in het andere geval teruggaat op eeuwig-transcendente religieuze waarden. Eigenaardig is dus de dubbelbinding tussen de beide antagogenisten, die wel effectief

optreden als elkaars ontmaskeraars, maar geen besef hebben van de gezamenlijke logica van 'concurrentie om het proletariaat' waarin zij beide zijn gevangen.¹⁷

Ook in andere, vergelijkbare debatten rondom dezelfde tijden dergelijke dubbelbindingen terug. Jacob van der Wijk kruist in 1932 de degenen met Banning in *De Sociaal-Democraat*, het door Boekman geleide nieuwe theorieblad van de SDAP, en verdedigt tegenover de subjectivistische of 'normatieve' methode van de religieus-socialisten de 'alleen wetenschappelijke' objectivistische benadering van Marx. Tegenover Bannings vooropstelling van de 'besten' stelt Van der Wijk bovendien de zijns inziens marxistische en democratische visie dat leiders 'voorgangers der massa' moeten zijn: 'zij moeten *vooruit zien* wat de massa *op den duur* zal willen en doen'. In zijn kritiek op Bannings vermeende elitisme klinkt trouwens (voor het eerst?) het verwijt van toenadering tot een 'aristocratisch socialisme, dat zich in deze dagen ook wel fascisme pleegt te noemen'.¹⁸

Ironischer is de bespreking van W.A. Bongers van een door Banning geredigeerde bundel over democratie uit 1935. Bongers, met Van der Goes voortgekomen uit de *Nieuwe Tijd*-groep, is vooral door zijn jarenlange hoofdredacteurschap van *De Socialistische Gids* de eigenlijke ideoloog van het in de SDAP heersende reformistisch marxisme; Banning volgt hem in die ongrijpbare functie ook letterlijk op wanneer in 1938 *De Socialistische Gids* wordt opgedoekt en in 1939 plaats maakt voor *Socialisme en Democratie*, met Banning als meest vooraanstaande redacteur.¹⁹ Ondanks hoog gespannen verwachtingen is het boek Bongers zeer tegengevallen. 'Wij arme relativisten,' zo hekelt hij, 'benijden vaak degenen die behalve over het gewone mensenvetstand volgens hun overtuiging nog over een andere kenbron beschikken, nl. de religieuze openbaring.' Hier heeft dat volgens Bongers in elk geval niet geholpen, want het boek mist zowel originaliteit als eenheid van gedachte. Banning wordt beticht van een 'eigenaardige en vage terminolo-

gie', en zijn eis dat het socialisme 'de positieve waarde van religie heeft te erkennen' wordt vierkant afgewezen. Er is bovendien 'geen schaduw van bewijs', besluit Bonger, dat er een buiten en boven de mensen zwevende moraal is van algemene gelding, en dat de democratie een religieuze ondergrond heeft.²⁰

Al eerder, in oktober 1927, had Bonger de degens met Banning gekruist naar aanleiding van zijn bespreking van Hendrik de Mans *De psychologie van het socialisme*, waarin hij zich scherp had afgezet tegen het bij de religieus-socialisten vermoede streven 'de socialistische beweging als geheel een godsdienstige geesteshouding bij te brengen'. Dat zou volgens Bonger slechts leiden tot verwarring en twisten, en messianistische verwachtingen wekken die onvermijdelijk in teleurstelling moesten eindigen. In zijn reactie veinst Banning weliswaar 'eerbied' voor professor Bongers wetenschappelijke prestaties, 'maar als hij religie gelijkstelt met een particuliere liefhebberij, dan zeg ik: wanbegrip, verroeste rommel'.²¹ Even later schrijft Bonger in *De Socialistische Gids* een uitvoerig bericht over het eerste Religieus-Socialistisch Congres, dat overwegend positief van stemming is, maar dat dezelfde waarschuwing bevat en besluit met een oproep tot verdraagzaamheid. Ook Wibaut reageert niet lang daarna op een door de marxisten belegde conferentie met een oproep tot tolerantie: 'In het socialistisch huis zijn vele kamers.'²²

3. 'Nieuw' links over Willem Banning

Een eigenaardige personele verbinding tussen paleo- en neo-marxisme wordt gevormd door het adellijke neefje van de oude Van der Goes, de in de jaren veertig enige tijd als fractieleider optredende M. van der Goes van Naters. Eigenaardig, omdat hij zich met zijn proefschrift *Het Staatsbeeld der Sociaal-Demokratie* uit 1930 aandient als jonge revisionistische vernieuwer, een reputatie die hij bevestigt in zijn bijdragen aan de

SDAP-rapporten *Nieuwe Organen* uit 1931 en *Het Staatkundig Stelsel der Sociaal-Democratie* uit 1936. Van de laatste commissie is ook Banning initiatiefnemer en lid. In beide rapporten wordt de klassieke marxistische staatstheorie honderdtachtig graden gedraaid en, in nauwe aansluiting bij het Franse *néo-socialisme*, gepleit voor een sterke staat en voor corporatieve decentralisatie. Van der Goes van Naters werkt in de vooroorlogse jaren voortdurend mee aan het vormingswerk in Bentveld, en lijkt Banning op alle wezenlijke punten na te staan, ook in zijn doorbraakstreven en contacten met vernieuwingsbewegingen in andere dan socialistische kring. Tot en met hun beider gedwongen verblijf in het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel, waar Van der Goes van Naters doorgaat met lezingen over de 'organische staatsbouw' en het democratisch corporatisme, lijkt hij zich volledig in de Banning-sfeer thuis te voelen.

Het is dan ook bevreemdend dat hij zich in naoorlogse uitingen, het scherpst in zijn in 1980 verschenen memoires *Met en tegen de tijd*, bekeerd blijkt te hebben tot een vorm van salonmarxisme dat op de schaal van het polderland zijn eigen geschiedenis herschrijft. Banning wordt nu op railerende toon beticht van wat vóór de oorlog gezamenlijke of verwante standpunten waren, en beschouwd als eigenlijke aanjager van de 'harmoniegedachte', die hijzelf ongezonder achtte maar toch slikte bij zijn toetreden tot de pvdA in 1946. Zoals gewoonlijk het *ad hominem*-argument niet schuwend, schildert hij Banning als 'een wat ijdele man met een merkwaardig fascinerende invloed', die met zijn personalistisch socialisme allerlei doorbraakidealistie naar de pvdA lokte, die daar eigenlijk niet thuishoorden. Bannings tegen het corporatisme aanleunende idee van een 'rechtsorde van de arbeid' noemt hij een 'wanbegrip' en 'onzinnig'; het is zonder meer spijtig dat de pvdA die 'wonderlijke erfenis' van de rooie dominee nog zo lang moest beheren.²³

Ook in zijn herinneringen schildert hij 'de o zo christelijke

Banning' als een 'drijver', die met zijn 'algemeen ethisch gepraat' vooral de dames wist te boeien.²⁴ Wonderlijk selectief wordt zijn taalgebruik bij voorbeeld waar het gaat om de invloed van Jaurès op de Nederlandse sociaal-democratie. Daarvan zegt hij terecht dat die niet moet worden onderschat: vanaf 1937 is diens invloed duidelijk waarneembaar in het partijprogramma. De programcommissie van 1937 bevatte minstens drie 'jaurèsisten', onder wie Wiardi Beckman, Brugmans en hijzelf.²⁵ Maar Van der Goes zwijgt zeer luidruchtig over Banning, auteur van het proefschrift *Jaurès als denker* uit 1931, en gaat geheel voorbij aan de enorme invloed van Hendrik de Man, de eigenlijke herontdekker van Jaurès, op Banning, Brugmans, Vorrink en vele andere 'jongere' revisionisten, inclusief hemzelf. Voor Hendrik de Man heeft Van der Goes trouwens een speciale naoorlogse allergie ontwikkeld, die hem blind om zich heen doet maaien zodra diens naam ergens valt.²⁶

Maar het begin van de retrospectieve Banning-kritiek is niet te vinden bij zijn generatiegenoot en voormalige medestander. Het zijn deze in 1968 geschreven journalistieke regels die Bannings reputatie voor lange tijd lijken vast te leggen: 'De politieke en maatschappelijke ontwikkeling van Nederland na 1945 is voor een zeer belangrijk deel bepaald door de geschriften, redevoeringen en de leidinggevende activiteiten van een man, die zonder dat hij van zijn christelijke inspiratie een geheim maakte en zijn predikantentoga aflegde, als chef-ideoloog van de nieuwe socialistische partij, de pvdA, is erkend.'

Aldus begint Jan Rogier zijn requisitoir, oorspronkelijk als onderdeel van een geruchtmakende artikelenreeks in *Vrij Nederland*, die in 1980 gebundeld wordt in *Een zondagskind in de politiek en andere christenen*.²⁷ In een suggestieve, vaak smalende stijl en door middel van een selectief en tendentius citaatgebruik wordt Banning neergezet als de kwade genius van het

Nederlandse socialisme, de verderver van zijn zuivere marxistische ziel: 'Banning, kwekeling en zendeling van het nederlands vrijzinnig protestantisme, heeft de socialistische beweging omgebogen tot een ethies-religieuze elitegemeenschap met trekken van de morele herbewapening. Hijzelf noemde dat personalisme. Lang na het einde van de Tweede Wereldoorlog bezetten zijn geestelijke leerlingen nog steeds sleutelposities in de PvdA. Zij verschillen in pragmatiek, maar belijden nog steeds hetzelfde vage beginsel.'

Het door Banning ontwikkelde personalisme wordt onmiddellijk in verband gebracht met corporatistische en antidemocratische denkbeelden, zodat de associatie met de ideologie van de Nederlandse Unie (en met fascistische stromingen) voor het grijpen ligt. En hoewel Bannings variant vager en toleranter wordt geacht dan het antiparlementaire, antidemocratische personalisme van *Esprit* en *L'ordre nouveau*, lijken zij op elkaar wat betreft hun hiërarchisch karakter en hun hang naar een sterk gezag. In Bannings *De Dag van Morgen*, geschreven in het gijzelaarskamp van Sint-Michielsgestel, en in Brugmans' *Denis de Rougemont en het Franse Personalisme*, worden vage moralismen over persoonlijke verantwoordelijkheid in de gemeenschap afgewisseld met minder vage noties over een krachtig staatsbestuur en de noodzaak van een elite van 'bekwamen'. Bannings personalisme is daardoor een toonbeeld van conservatisme in de meest oorspronkelijke zin: 'Niet nuchtere aanvaarding van een ontkerstende gesekulariseerde wereld, niet begeleiding van en informatie over nieuwe wetenschappelijke en technische verworvenheden, niet begrip voor de noodzaak van een revolutionair socialisme in de onderontwikkelde wereld waren de uitgangspunten van zijn plan voor *De Dag van Morgen*, maar paniek over de verwording, angst voor normenverlies, verzet tegen rationalisme en naturalisme beheersten zijn denken of liever zijn voelen. Die angst deed hem koersen naar het politieke midden en hij trok met zijn bezielend woord vele weldenkende intellectuelen

mee. Zij dachten daarbij te staan op de “kentering der tijden”, maar zij stonden nog volop in het tijdperk van autoritair denken, van hiërarchische ordening. Met socialisme had hun restauratieve handelen en denken niets te maken...’

Zo wordt Willem Banning geportretteerd als voorman van een generatie die breekt met de grondslagen van het socialisme (door Rogier net zoals door de oude Van der Goes onmiddellijk geïdentificeerd met marxisme), met op de achtergrond de kwade influistering van de Belgische ‘zo ernstig gederaildeerde’ socialist Hendrik de Man. De Man, Banning, Vorrink, Boekman en anderen worden politiek en moreel uitgeworpen met behulp van een vaag verbaal radicalisme, waarin religie, humanisme, jonge Marx, persoon, gemeenschap et cetera fungeren als synoniemen van het kwaad, en alles wat niet in het denkraam past op insinuerende wijze wordt afgedaan.

De kritiek op de harmoniegedachte vanuit een als vanzelfsprekend gehanteerd conflict- en polarisatiemodel is het grote politieke thema van de tijd. Een goed voorbeeld is de door Harmsen en Reinalda geschreven geschiedenis van de vakbeweging uit 1975, waarin wederom de marxistische klassenstrijdgedachte en de fundamentele belangentegenstelling tussen arbeid en kapitaal als probleemloze oordeelsmaatstaven gelden, en waarin de gehele revisionistische ontwikkeling vanaf de jaren twintig en alles wat maar zweemt naar arbeidsvrede, corporatisme, gemengde economie of ordening als een afscheid, zo niet verraad van het ware socialisme wordt beschouwd.²⁸ Het ‘antimaterialistische’ cultuursocialisme van Hendrik de Man en diens invloed op Vorrink en de AJC worden met enkele suggestieve bewoordingen afgedaan.²⁹ Het personalistisch socialisme dat aan de wieg stond van de pvdA heet ook hier ‘vaag’ en wordt op één lijn gesteld met het corporatisme, dat door zijn nadruk op organische saamhorigheid de werkelijkheid van de kapitalistische klassenmaatschappij aan het zicht zou onttrekken.³⁰

In 1977 doet Joost Smiers een proefschrift het licht zien over *Cultuur in Nederland 1945-1955* waarin Rogier soms letterlijk wordt overgeschreven,³¹ en ook verder het radicale cliché niet wordt geschuwd. De niet mis te verstane politieke inzet van het boek is een aanval op het elitaire en bevoogdende karakter van de naoorlogse cultuurpolitiek. De voor een deel terechte kritiek hierop wordt echter ingesnoerd in dogmatische zekerheden over de culturele en politieke capaciteit van de 'massa der bevolking'.³² De kortstondige minister van OK & W Van der Leeuw (PvdA), die deze elitaire cultuurpolitiek bij uitstek belichaamde, onderging sterk de invloed van het gedachtengoed van Banning. Het personalisme had een elitaire trek omdat het het volk afschilderde als dom, misleid, en verziekt door materialisme en normverval; aan leiders, overheden en vooral aan sterke persoonlijkheden zou de taak toevallen om deze normen weer bij te brengen.³³

Steeds treft men dezelfde motieven aan. Michielse's *Socialistische Vorming*, verschenen in het voor de Banning-kritiek zo vruchtbare jaar 1980, beschrijft op zijn beurt de geschiedenis van het Instituut voor Arbeidsontwikkeling (IVAO) als een geschiedenis van depolitisering, verburgerlijking en verwatering van de proletarisch-marxistische vormingsconceptie, waarbij nogmaals het gezindheids- en cultuursocialisme van Hendrik de Man het moet ontgelden, en in het verlengde daarvan, het personalisme van IVAO-voorzitter Brugmans en dat van diens vriend en geestverwant Banning.³⁴ Een artikel van Sjoerd van Faassen met de veelzeggende titel 'Ten koste van de helderheid', beschrijft de vervanging van Bongers geesteskind *De Socialistische Gids* door *Socialisme en Democratie* in 1939 (met Banning, Brugmans en Van Gelderen als nieuwe redacteurs) in termen van een verwatering van Bongers 'concrete', politiek-economisch gerichte socialisme, dat het historisch materialisme trouw bleef, ten gunste van een analytisch gebrekkig humanistisch en ethisch geïnspireerd socialisme dat 'wegvlucht in vaagheden'. Bannings personalisme

wordt ook hier nauw gelieerd aan het corporatisme en een in principe antidemocratische gezindheid.³⁵

Ook Luuk Wijmans' overzicht van de ideologische overgang van SDAP naar PvdA (eveneens uit 1980) wordt gekleurd door de notie van verburgerlijking en 'verrechtsing', gerekend vanuit de marxistische maatstaf van de klassenscheiding en de opheffing van de particuliere eigendom; een perspectief dat ook al te vinden was in Stuurmans inleiding in de marxistische politieke theorie uit 1978.³⁶ De opmars van het gezindheids- en plansocialisme met zijn gradualisme, zijn beroep op volkseenheid en het algemeen belang, zijn vrijage met de middengroepen en de intellectuelen, zijn streven naar een brede volkspartij en zijn positieve houding tegenover de staat, worden opgevat als ideologisch verval, waarbij Banning in alle belangrijke scènes in een glansrol is te vinden.³⁷

Zo geldt Banning in brede linkse kring als de doodgraver van het ware socialisme. Hij wordt weinig meer serieus genomen, en vanwege zijn godsdienstigheid meestal spoedig afgekat als 'blijje dominee' (onlangs nog door hoofdredacteur John Jansen van Galen in zijn eigen *Haagse Post*). Ook in de recent verschenen geschiedenis van de PvdA, geschreven door Anet Bleich, redactrice van *De Groene Amsterdammer*, vindt men baderende echo's. Het mislukken van de Doorbraak en de NVB-gedachte wordt daar onder andere op rekening geschreven van het personalisme, dat vaag bleef, 'hoe vaak de huisideoloog ds. W. Banning er ook over preekte, en hoeveel teksten voor beginselprogramma's hij ook ontwierp, een studeerkamerprodukt'.³⁸

Maar het is niet alleen het linkse journalistieke en academische establishment dat gebakken zit aan een dergelijke karikatuur. *Tijd en Taak*, het oude blad van Banning dat nog steeds bestaat, bevatte vorig jaar een verslag van een dag te Driebergen, waar een straat naar hem werd vernoemd en een forum plaatshad met Joop den Uyl, Ien Dales en Joop van den Berg. Den Uyl ging zo ver Bannings inbreng 'een bijdrage uit een

cultuur van een voorbije tijd' te noemen, en Banning zelf een 'verlate 19e-eeuwer'. En hoewel hij onder protesten van onder anderen Wim Thomassen en Joop van den Berg iets van deze forse bewering moest inslikken, was het toch maar gezegd – door iemand die in zekere mate ondanks zichzelf de politieke verpersoonlijking werd van de polariserende breuk van de jaren zestig – maar die als geen ander ook onder Banning had gediend en bij hem in de leer was geweest.³⁹

4. *Vóór Banning*

Hoewel deze nieuwlinkse marsmuziek de discussie twintig jaar lang heeft overheerst, is de kritiek nooit onweersproken of zonder contrapunt geweest; maar trendsetter Rogier heeft wel zoveel draketanden gezaaid dat de kloof tussen Banningianen en anti-Banningianen (ook dit is, zoals die tussen de 'Nieuwe Tijders' en de 'ethischen' tevens een generatiekloof) ook heden ten dage nog steeds zeer diep is. Een enkel teken hiervan: in de recente Banning-biografie van de hand van zijn oudste dochter H. van Wirdum-Banning wordt de Rogierkritiek wel aangehaald, maar in lijdzaamheid niet uitvoerig weerlegd. Rogier had het tijdsbeeld meer in rekening moeten brengen en geen verwijten moeten maken 'op grond van inzichten, die in de jaren '60 sterk op de voorgrond kwamen'. Zij beperkt zich ertoe te constateren dat Rogiers aanval met grote verontwaardiging werd ontvangen door bij voorbeeld Schermerhorn en Buskes, 'maar ook in brede kring diepe wonden heeft geslagen, waarvan bij sommige nog levende vrienden van Banning de littekens blijven schrijnen'.⁴⁰

Ik zal hier niet uitvoerig stilstaan bij de (vele) positieve appreciaties van Bannings werk en persoon in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig. De landelijke pers besteedt bij voorbeeld veel aandacht aan zijn vijfenzestigste verjaardag in 1953 en zijn zeventigste in 1958. In 1953 speldt minister-president Drees hem de Orde van de Nederlandse Leeuw op, en

schrijft Vorrink, geestelijk en politiek kameraad sinds de kwekelingenbeweging, in *Het Vrije Volk* een artikel met de sprekende titel: 'Banning – stuk geweten van de partij', dat eindigt met de verzekering 'dat de Partij van de Arbeid in genegenheid en dankbaarheid en in trotse bewondering aan hem denkt'.⁴² Vermeldenswaard zijn ook de woorden van Kruyt bij gelegenheid van Bannings afscheid als directeur van het Sociologisch Instituut van de Ned. Hervormde Kerk in hetzelfde jaar, en Buskes' afscheidswoord in *Socialisme en Democratie* in 1955, waarvan Banning sinds 1939 hoofdredacteur is.⁴³ In 1958 wijdt zowel *Tijd en Taak*, sinds 1932 het 'blad van Banning' en van de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers, als het *Sociologisch Bulletin*, het orgaan van voornoemd Sociologisch Instituut, speciale nummers aan Banning, en verschijnt een vriendenboek met bijdragen van onder anderen christensocialisten als Ruitenbergh, De Vos en Buskes en van sociologen als Kruyt, Bouman, Van Heek en Verwey-Jonker, waaraan trouwens ook Den Uyl (ec.drs.) zijn steentje bijdraagt.⁴⁴ In 1963 besluit *Het Vrije Volk* zijn redactioneel commentaar naar aanleiding van Bannings vijfenzeventigste verjaardag nog als volgt: 'Banning is een van de mensen die aan het Nederlandse socialisme allure hebben gegeven en een hartverwarmende werkelijkheidszin. Het peuterige is hem vreemd, het halfslachtige een gruwel. Moge zijn voorbeeld nog op velen inspirerend werken, met Banning zelf nog vele jaren in hun midden.'⁴⁴

In 1968 kan Banning, sinds 1965 door ziekte geveld, niet meer reageren op de kritiek van Rogier. Schermerhorn, medestander uit de NVB en minister-president vlak na de oorlog, antwoordt voor hem. Hij acht zichzelf noch ook Banning een corporatist, en verwijt Rogier gemakzuchtig te schrijven over het solidariteitsstreven en het personalistische denken in de NVB.⁴⁵ Ook Buskes hekelt Rogiers slordige en tendentieuze omgang met feiten en uitspraken, en acht Bannings persoon en werk 'op een onvoorstelbare en ontoelaatbare wijze verte-

kend'. P. Smits, een andere medestander, acht de kritiek net als Buskes moreel onwaarschijnlijk en respectloos, geuit 'zonder de eerlijke wil en wellicht ook zonder het innerlijke vermogen om zich zodanig in te leven in de andere denkstructuur en andere "taal", dat hem innerlijk recht wordt gedaan...'⁴⁶

In 1971 overlijdt Banning. Na de stroom van waarderende herdenkingsartikelen verschijnt kort daarop ook het boek *Terugblik en perspectief*, waarin Bannings korte autobiografie wordt heruitgegeven, vergezeld van overzichtsstukken van onder anderen Van Veen, Van Biemen, en Ruitenberg, zijn opvolgers in Bentveld, Kerk en Wereld en *Tijd en Taak*.⁴⁷ Enkele jaren later publiceert H. F. Cohen zijn bekende dissertatie over de vernieuwingsbewegingen in het Nederlandse socialisme, die zich weinig gelegen laat liggen aan Rogier en eindigt met de positieve slotsom 'dat Banning en Vorrink, met De Man als voornaamste inspirator, het best hebben begrepen waar het heen moest; de vaak bizarre taal waar zij zich in uitdrukten ten spijt'.⁴⁸

Rogiers steen in de vijver blijft echter kringen maken, beïnvloedt in elk geval de visie van historici als Jan Bank en Madelon de Keizer, die aan het einde van de jaren zeventig veelbesproken studies publiceren over respectievelijk de Nederlandse Volks Beweging en de gijzelaars van St. Michielsgestel. De Keizer is uitgesprokener in haar oordeel over Banning als animator van 'Gestel' dan Bank over Banning als voortrekker van de NVB, ofschoon beiden zowel het 'moralisme' als het elitisme in de 'geest van Gestel' en de 'geest van de NVB' nogal wat accent geven. Waar Bank de verbinding tussen NVB en de Nederlandse Unie uitwerkt, daar legt De Keizer verbanden tussen het personalisme van Banning en Brugmans en dat van Emmanuel Mounier en *Esprit* in Frankrijk, en de politieke dubbelzinnigheden waarin deze laatste zich tijdens het Vichy-bewind begaf.⁴⁹ Het politieke oordeel over Banning wordt in deze jaren trouwens nog sterk beïnvloed door de voor de hand liggende associatie met Hendrik de Man, wiens

halve collaboratie hij echter al in 1940 scherp heeft afgewezen.⁵⁰

Wanneer we afzien van de 'oude garde' der Banningianen, lijkt Cohens positieve oordeel over Bannings revisionisme in deze jaren de eenzame uitzondering die de 'nieuwlinkse' regel bevestigt.⁵¹ Pas in de laatste jaren lijkt het beeld weer enigszins te verschuiven. Dat is onder andere een gevolg van nieuwe interpretaties van de erfenis van Hendrik de Man, maar ook van een meer algemene herwaardering van het socialisme van '30-60' in kringen van de pvdA en elders.⁵² Uit de kring van de Woodbrookers stamt het recente boek van Coos Huysen, *Socialisme als opdracht*, die zich fel verweert tegen de vermeende vaagheid van Bannings personalisme en ook Rogiers aanval op andere punten 'kwaliijk' noemt. Bannings ethische overwegingen staan immers nooit los van een concreet socialistisch program. Hij mag dan soms hebben getracht het onverzoenlijke te verzoenen; als het erop aankwam, was hij 'overduidelijk', bij voorbeeld inzake de aanvaarding door de SDAP van de nationale defensie of de Indonesië-politiek van de naoorlogse pvdA. Ook het verwijt van elitisme houdt geen steek: socialisme en democratie zijn voor Banning onlosmakelijk. De suggestie van een mindere democratische gezindheid is dan ook 'pure nonsens'. Al met al was Banning 'geen man die per definitie speelde op de rechtervleugel van de sociaal-democratie'.⁵³

Karakteristiek is ook hoe zijn dochter en biografe op dit punt oordeelt – een oordeel dat naar intentie en formulering niet ver af lijkt te liggen van wat Banning zelf gezegd zou hebben. Ook zij verzet zich tegen het verwijt, bij voorbeeld aan de initiatiefnemers van de NVB, dat zij autoritair en elitair waren: 'Als men zich een elite voelde, dan was dat altijd verbonden met deemoed, met een zich geroepen weten, niet uit eigen kracht handelen, maar in opdracht en verantwoordelijkheid tegenover God en gemeenschap staan. Zeker voor zover het Wim Banning betreft was van een elite-besef uit-

sluitend sprake in de geest van de vroegere kwekelingen-elite, dus gebaseerd op een besef, bevoorrecht te zijn, en een op grond daarvan gevoelde verplichting om het verworvene aan kennis en inzicht uit te dragen en door te geven aan het gehele volk. In zijn godsdienstige ontwikkeling was dat gevoel van verplichting verdiept en versterkt tot roeping in deemoed en verantwoordelijkheid.'

Voor de initiatiefnemers van de NVB gold toch, 'zij het binnen de grenzen van de absolute geestelijke normen van het Koninkrijk Gods, de democratie als basisgegeven'.⁵⁴

Niets illustreert echter beter het nieuwe spectrum van belangstelling voor Banning dan het recente optreden van de beide directeuren van de wetenschappelijke bureaus van CDA en PvdA, die ook op andere plekken een narrige vrijage met elkaar lijken te zijn begonnen. In een recent artikel 'Het CDA en de erfenis van de doorbraak' grijpt de CDA'er Oostlander terug op het personalisme van Kohnstamm en Banning, 'wier idealen en maatschappijvisie echter in de PvdA geen kans hebben gekregen, waar de programs van 1947 en 1959 allang in het vergeetboek zijn geraakt, en het socialisme in de vorm die Banning en Kohnstamm zo sterk bekritiseerden, het in menig opzicht heeft gewonnen'. Nu is voor dit gedachtengoed, zo stelt hij uitdagend, eerder waardering in CDA-gelederen.⁵⁵

Niet lang daarvoor had echter WBS-directeur Joop van den Berg, in het al eerder genoemde forum te Driebergen, Banning tegenover Den Uyl verdedigd en in een voordracht de actualiteit van zijn ideeën nogmaals aan de orde gesteld. Waardering verdient de erfenis van Banning waar het gaat om de erkenning van de pluriformiteit van motieven en levensovertuigingen (door Nieuw Links 'vooral met de mond beleden'), waar het zijn visie op de democratie betreft, en waar het gaat om de noodzaak tot politieke samenwerking in plaats van polarisatie. Kritiek verdient Banning vanwege zijn weinig realistische visie op de machtsvorming, dat wil zeggen zijn onderbelichting van de corrumperende, 'kwade' kanten van

de macht en het daaruit voortvloeiende 'gebrek aan democratische scepsis'. Het personalisme heeft de weg geopend voor 'een te weinig gericht en te weinig op wetenschappelijk inzicht gebaseerd exclusief ethisch socialisme', dat te weinig gevoelig is voor machtsverhoudingen. Bovendien kan het cultuursocialisme bijdragen tot 'welhaast totale (totalitaire) bemoeienis van het socialisme met het maatschappelijk leven en dus met een al te verregaande optuiging van de taak en opdracht van de politiek'. Van den Berg geeft ten slotte zonder het dan te beseffen Oostlander lik op stuk wanneer hij stelt dat Bannings idealen eigenlijk het meest verouderd zijn op het terrein van de christelijke inspiratie en normering van het samenleven; hoewel ook hij zijn relaas besluit met Banning-gedachten als 'gemeenschapszin' en 'normbesef'.⁵⁶

5. De dubbelbinding van marxisme en ethisch socialisme

Misschien wilde Hegel met zijn boutade suggereren dat we toch iets van de geschiedenis kunnen leren, ofschoon de film wel twee keer moet worden afgedraaid voordat we ons kunnen bevrijden van de oude vormen en gedachten waarin het nieuwe zich schuchter aankondigt. Pas dan, wanneer het gevoel van *déjà-vu* toeslaat, wordt het mogelijk zoveel afstand te nemen van een bepaalde constellatie van ideologische rivaliteit dat deze als zodanig en in zijn geheel voor ons zichtbaar wordt. Pas dan kunnen traditioneel ingenomen stellingen worden waargenomen als polaire termen in een dubbelbinding, dat wil zeggen als spiegel- en tegenbeelden die elkaar wederzijds veronderstellen en 'medeplichtig' zijn aan een spel van omkering waarin stilzwijgend fundamentele uitgangspunten en belangen worden gedeeld.

Het is, denk ik, de moeite waard om de klassieke oppositie tussen marxisme en ethisch socialisme als zo'n dubbelbindingsconstellatie te beschouwen. Dat houdt om te beginnen in dat aan geen van beide een maatstaf kan worden ontleend

voor de beoordeling van de ander, omdat die buiten hun rivaliteit moet worden gezocht, in een 'derde positie' die een min of meer gelijke afstand houdt tot beide. Enerzijds kan men zich dan niet langer verlaten op het zelfbeeld van de revisionistische generatie, en dat om redenen die zowel in de oud- als in de nieuwlinkse kritiek met kracht naar voren worden gebracht. Anderzijds lijkt de weg terug naar Marx definitief afgesloten, en moet het revisionistische afscheid van het historisch naturalisme worden opgevat als een noodzakelijke bevrijding en vernieuwing. Rogier en allen die zijn spoor hebben gevolgd, wijzen mijns inziens terecht op bepaalde elitaire, solidaristische en idealistische trekken in het denken van Banning; maar de ideologie-verdenking keert zich als een boemerang onmiddellijk tegen het marxisme dat zij als vanzelfsprekende oordeelsbasis nemen. De religieus-socialistische kritiek op Marx lijkt kortom even terecht als de marxistische kritiek op het religieus socialisme.

Vanuit deze invalshoek wil ik tot slot twee soorten van verwijt aan Banning nog eens laten passeren: het verwijt van vaagheid, dat doorgaans wordt gekoppeld aan de ethische en religieuze inspiratie van het personalisme; en het verwijt van een moraliserend elitisme, dat wordt gekoppeld aan de verdenking van 'hiërarchisch denken' of een 'antidemocratische gezindheid'. Beide verwijten worden samengevat in het vulgaire beeld van Banning als dominee in domineesland, zendingsarbeider van Gods eeuwige waarheid in een angstige wereld van onzekerheid en normverlies. In beide gevallen slaan de verwijten echter op een specifieke manier terug op de verwijtende partij zelf.

De nieuwlinkse kritiek noemt het personalisme eenstemmig 'vaag', maar laat het daar ook goeddeels bij, zodat het adjectief optreedt als alibi voor een opzettelijke of onopzettelijke weigering zich in te leven in het als 'vreemd' ervaren gedachtengoed. Het is dezelfde gemakzucht en hetzelfde on-

vermogen om innerlijk recht te doen aan de andere 'taal' die Buskes en Smits al signaleerden in hun verdediging van Banning tegen Rogier. Zeker behoudt het personalisme vage contouren, en kan de moderne lezer zich herhaaldelijk storen aan Bannings 'soms bizarre taalgebruik' (Cohen). Maar dat is geen vrijbrief om aan de buitenkant van zijn wereld te blijven staan; immers men geeft dan ook de mogelijkheid uit handen om die wereld van binnen uit te bekritisieren.

Dit laatste gaat een stap verder dan Huysens weerlegging, hoewel deze zonder meer gelijk heeft wanneer hij stelt dat Bannings ethiek steeds aan concrete politieke stellingnamen was verbonden, en Bannings kritiek op de schijn duidelijkheden en schijnzekerheden van het orthodoxe marxisme grotendeels terecht en doeltreffend was. Hier vergeten de nieuwlinkse critici dat de historische film al eens is afgedraaid, en wel in omgekeerde volgorde. Wat mij bovendien treft bij herlezing van Bannings omvangrijke oeuvre is de continue kracht van zijn geestelijk organisatie- en uitdrukkingsvermogen en de glashelderheid van zijn taal – waarbij het bevlogen ritme van de kansel inderdaad soms irriteert maar meestal een eigenheid en dramatiek brengt in het betoog die weinig publicisten tegenwoordig nog weten te mobiliseren. Banning kon schrijven; en de goedbedoelde 'nuchterheid' van veel van zijn critici steekt daarbij al te vaak minnetjes af.³⁷

Men zou kunnen menen dat dit enkel stijkwesties betrof, als hierachter niet een debat schuilging over de ethische en religieuze inspiratie van het socialisme zelf, die vanuit het militante atheïsme van Rogier cum suis (en dat van de oude Van der Goes) zonder pardon wordt afgedaan als zedeprediking en volksverlakkerij. De inzet van dit debat is ook voor de huidige discussie over de crisis van het socialisme niet zonder belang, omdat het gaat om het 'goed recht' van verschillende levensbeschouwelijke funderingen en het serieus nemen van 'religieuze' gronden van kritiek op wetenschappelijk rationalisme en positivisme. De nieuwlinkse kritiek noteert slechts op ten-

dentieuze toon Bannings 'verzet' tegen de 'nieuwe wetenschappelijke verworvenheden' van het materialisme en het positivisme, maar realiseert zich niet dat zij daarmee een rationalistisch wetenschapsgeloof omarmt waartegen Banning en het ethisch socialisme in de jaren twintig en dertig juist in het geweer kwamen, en dat in de wetenschapsfilosofische discussie van heden al lang een gepasseerd station is. Veel van de argumenten die door (post)moderne critici van het Verlichtings-denken nu naar voren worden gebracht zijn al te vinden in de postmarxistische geschriften van Banning en Henriëtte Roland Holst in de jaren twintig.

Maar er is nog een andere reden om het religieus socialisme wat aandachtiger en respectvoller te beschouwen dan 'nieuw links' zich in zijn onmacht of onwil heeft veroorloofd. Het religieus socialisme is er immers in geslaagd de aandacht te vestigen op problemen en verschijnselen die in het marxisme notoire blinde vlekken en onvolkomenheden zijn. Tot die problemen behoren niet alleen de rol van zedelijke en gevoelsmotieven en de rol van politieke en intellectuele voorhoedes, maar ook het complex van psychologische verschijnselen dat valt onder trefwoorden als 'scheppingswil', 'plichtsbesef', 'roeping' en 'charisma'. Vooral waar het het 'roepingscomplex' betreft is de godsdienstige taal en denkwereld interessant, omdat zij, hoewel op een vervreemde en vervreemdende manier (in dit opzicht doe ik geen afstand van de godsdienstkritiek van Marx en Nietzsche) psychologische en sociologische realiteiten waarneemt die elders niet eens worden gezien, hoewel zij juist die sociale alchemie, dat geheimzinnige 'Münchhausense' punt van oorsprong raken waar de morele en intellectuele nieuwvorming zich een weg baant en de dommekracht van het bestaande weet te breken. Hoewel met zeker recht kan worden gesteld dat godsdienstige opvattingen plaatsvervangend zijn voor datgene wat men met wetenschappelijke middelen (nog) niet verklaren kan, moet men ook de keerzijde van deze stelling laten gelden: dat de huidige

sociologie en psychologie, en zeker het psychologisch zo gemankeerde marxisme, eigenlijk nog steeds geen goede verklaring kunnen geven voor de alchemie der culturele nieuwvorming. Wat Banning in vroege geschriften pleegt aan te duiden als het mysterieuze 'uitbreken van het Moeten', 'de roep van het Heilige', ofwel het 'uitbreken van de vrijheid in de gebondenheid van het leven' kan daarom niet schouderophalend worden afgedaan als vage nonsens; het tast naar bronnen van inzicht en waarheid, ofschoon in verhullend theologisch gewaad, die elders niet zo gemakkelijk beschikbaar zijn.

Ook aangaande het tweede verwijt van elitisme en 'autoritair denken' is het zaak om te ontsnappen aan de onvruchtbare rivaliteit die begrippen als 'elite' en 'democratie' in eenvoudige retorische tegenstelling plaatst. Zoals enerzijds het elitisme-verwijt als een boemerang terugvliegt naar zijn marxistisch uitgangspunt, waar men bovendien geen boodschap lijkt te hebben aan de expliciete *kritiek* van religieus-socialistische zijde op het abstracte Verlichtings-ideaal van de democratie, is het anderzijds en om dezelfde redenen onvoldoende om, zoals Huysen en Van Wirdum-Banning doen, eenvoudig te herhalen dat voor Banning socialisme en democratie onafscheidelijk zijn. Wanneer Van Wirdum-Banning spreekt over de cultuursocialistische elite als een 'deemoedige elite' die beseft te staan 'in opdracht en verantwoordelijkheid tegenover God en gemeenschap' kan men aantekenen dat ook de marxistische elite een deemoedige elite is, ofschoon zij haar besef van roeping en bestemming niet zozeer ontvangt van een transcendente God maar ontleent aan het ijzeren mechanisme der geschiedenis; en niet via rechtstreekse investituur van boven maar indirect en 'van onderen', via de wekroep aan het omhoogstrevende proletariaat tot het vervullen van zijn historisch voorgeschreven rol.⁵⁸

Dat een elite zichzelf verstaat als een dienstbare, belangeloze elite die zich 'geeft' aan klasse of volk, maakt haar nog niet

minder tot een elite; het maakt slechts dat men de aanspraken van zulk een elite met verdubbeld wantrouwen gaat bezien. Juist in het roepingsbesef, de zelfaanstelling en het zelfbeeld van belangeloze toewijding schuilen immers enkele van de meest opvallende gelijkenissen tussen de marxistische en cultuursocialistische voorhoedes: waar de een zichzelf verstaat als 'fakkel van Gods levende waarheid' die de opdracht heeft om 'de Geest tot geldigheid te doen komen' in de dagelijkse levensstrijd van het proletariaat, stoelt de ander zijn aanspraken op leiderschap over hetzelfde proletariaat op superieur wetenschappelijk inzicht in de onvermijdelijke uitkomst der klassenstrijd. In die zin zijn het 'circulerende', elkaar afwisselende elites wier legitimaties blijven binnen een zelfde grondstructuur, en die dus als medeplichtige rivalen strijden om dezelfde buit: het 'bezit' van de waarheid van het socialisme en daarmee ook om de ziel en het lichaam van de arbeidersklasse.

Ook hier dienen we daarom te bedenken dat de oordeelsmaatstaf niet kan worden gevonden bij een van de rivaliserende partijen, omdat beide partijen zoals gewoonlijk een scherp oog hebben voor de zwakten van de tegenstander, maar niet in staat zijn zichzelf ook daadwerkelijk door de ogen van die ander te zien. Dat wil in dit geval zeggen dat, in oppositie tegenover het 'dienstbare' zelfbeeld van beide, nadrukkelijker in rekening moet worden gebracht wat – met Van den Berg – kan worden aangeduid als de 'kwade kant' of de 'nachtzijde' van de macht. Dan gaat het om het feit dat elitestreven onvermijdelijk machtsstreven is en dat machtsstreven geen stootkracht kan ontwikkelen wanneer het niet door eigenbelang wordt gevoed; ook dat de primaire ongelijkheid die daarvan het gevolg is leidt tot een samenklontering van belangen en privileges die de elite in principe gevaarlijk maakt voor degene die zij in dienstbaarheid meent te vertegenwoordigen. Maar tegen het 'nieuwlinkse' gelijkheidsideaal in moet tegelijkertijd worden volgehouden dat culturele nieuwvorming niet zonder de 'roeping', de zelfaanstelling en de inspanning van elites van de

grond komt, en dat een moderne democratietheorie daarom altijd 'selectionistisch' moet zijn, een 'elitetheorie van de democratie'. Dat laatste was in elk geval iets waar Banning zich, juist tegenover zijn marxistische tegenstanders, goed van bewust was; waar hij bij voorbeeld de democratie definieerde als 'de erkenning dat heersers en onderdrukten moeten verdwijnen om plaats te maken voor leiders en geleiden'.⁵⁹

Zo is Banning voor ons van grotere betekenis dan alleen als spiegel van zijn opponenten. Zonder het (op zijn minst) halve gelijk van het cultuursocialisme te erkennen en opnieuw te wegen, kan de huidige cultuurcrisis in het socialisme zelf niet eens worden waargenomen, laat staan worden opgelost; alleen al daarom is het nodig om de erfenis van Banning opnieuw te waarderen. Banning vond – en zei daarin Hendrik de Man na – dat serieuze theorievorming in het socialisme alleen mogelijk was wanneer men 'door Marx was heengegaan' in plaats van hem rechts of links te laten liggen. Men kan deze uitdrukking nu een slag draaien en zeggen dat het theoretisch socialisme alleen een nieuw evenwicht zal vinden wanneer het 'door Banning heen gaat' en niet langer over hem heen loopt.

Noten

1—Zie Bertus Boivin e. a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Kluwer, Deventer 1978, p. 42 over het 'onideologische' karakter van Nieuw Links. Zie ook de bijdragen van Van Thijn en Peper in Jan Bank & Stef Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA*, Sijthoff, Alphen aan de Rijn 1981. Den Uyls mening over het gebrek aan ideologisch niveau bij Nieuw Links is genoegzaam bekend.

2—Bij voorbeeld het slot van J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de PvdA', in *Het*

zevende jaarboek voor het democratisch socialisme, wbs/De Arbeiderspers, 1986: 'Het democratisch socialisme zal nieuwe wegen moeten vinden naar vrijwillig aanvaarde saamhorigheid en gemeenschappelijk gedragen verantwoordelijkheid; zij zal nieuwe vormen van gemeenschap moeten helpen ontwikkelen, die de maatschappij, bij al haar huidige veelvormigheid, niet verder doen verbrokkelen.'

3—Zie ook het overzichtsartikel van Rob Hartmans, 'Het socialisme van Willem Banning', *Socialisme en Democratie*, 1988/1.

4—Mijns inziens inclusief Den Uyl, die bij zijn tragische dood terecht ook als formidabel intellectueel is herdacht, maar wiens uitzonderlijkheid de hoogte van het maaiveld alleen maar extra markeert. Hilda Verwey-Jonker, die kan vergelijken, heeft Den Uyl wel eens van een gebrek aan ideologische visie beticht.

5—*Het Volk* bevat op 23-5-1931 een bericht over Bannings promotie, die volgens promotor Heering 'boven de schreef' gaat; het is ook Heering die het boek dan een 'wetenschappelijk strijdschrift' noemt. Opmerkelijk en karakteristiek voor Banning is dat hij de doctorsgraad in de theologie behaalt op een proefschrift over een groot socialistisch voorman, dat bovendien als ondertitel draagt: 'Bijdrage tot de sociale zedeleer'. *Het Volk* meldt nog dat de promotie wordt bijgewoond door de SDAP-kamerleden Drop en Cramer en door Henriëtte Roland Holst.

6—Zie Hans Charmants bespreking van Van Puttens *Politieke Stromingen* (1985), de beoogde opvolger van 'Banning'. Charmant stelt zich onder andere de veelbetekenende vraag: 'Waarom houdt Banning zijn stof zo veel beter in de hand dan Van Putten?', 'Nederlands' politieke stromingen in Groen perspectief', *Socialisme en Democratie*, 1987, no. 10. Dit jaar — een halve eeuw na eerste uitgave! — verschijnt trouwens een nieuwe bewerking van Bannings klassieker van de hand van de socioloog H. Woldring.

7—Ook in vergelijking met het in 1983 verschenen boek van Bart Tromp; zie mijn kritische bespreking 'Een kathedersocialist over Karl Marx' in *Socialisme en Democratie*, 1983, no. 10.

8—Franc van der Goes, onder de veelzeggende titel 'De toegeworpen handschoen', *Het Volk*, 24-10-1927. Een meer onmiddellijke oorzaak van Van der Goes' eerste artikel is mischien de brief van Hendrik de Man, voorgelezen op het Congres en gepubliceerd in *Het Volk* op 15-10-1927. Wat Karl Kautsky is voor Van der Goes, is De Man dan al twee jaar, sinds de verschijning van zijn *Zur Psychologie des Sozialismus*, voor Banning, die juist in deze maanden enkele voordrachten houdt over de Nederlandse vertaling van het boek (Arnhem, 1927). De Man, die het Congres niet bijwonen kan, maakt 'zijn hartelijke wensen van welgelukken' over, en benadrukt dat, gegeven de ontzuivering omtrent de motiverende kracht van het economisch klassenbelang en het politiek machtsstreven, nieuwe stuwkracht moet worden gevonden in het bewust maken van ethische motieven, 'die van in den beginne, ofschoon grootendeels onbewust, het socialisme de betekenis en de kracht van een waarlijk religieuze beweging hebben gegeven'.

9—'De strijd om het religieus socialisme', *Het Volk*, 11-11-1927. Zie hoe de generatiekloof tussen Van der Goes en Banning ook in de spelling van het Nederlands zichtbaar wordt. Ook hier zegeviert de Hegeliaanse ironie der geschiedenis: de 'nieuwlinkse' kritiek op Banning c.s. zal zich bedienen van dezelfde, anno 1988 weer in onbruik geraakte, 'nieuwerwetse' spelling.

10—Van der Goes, 'Een nadere verklaring gevraagd', *Het Volk*, 10-12-1928. Zie ook J. de Jager in een commentariërende artikelenserie over de discussie, jan.-febr. 1928, waarin deze onder meer opmerkt dat het marxisme het religieus socialisme alleen kan dulden als het zelf de leidende theorie in de beweging blijft. Historisch materialisme en religieus socialisme sluiten elkaar uit: als deze wezenlijke strekking niet wordt

erkend, zo stelt hij, is zelfs geen begin van discussie mogelijk. Maar men kan evengoed stellen, zo lijkt mij althans, dat daarmee de discussie eigenlijk overbodig wordt.

11—'Nog eens: de strijd om het religieus-socialisme', *Het Volk*, 9-1-1928. Zie ook het hoofdartikel 'Ons Congres' van J.J. Meyer in *De Blijde Wereld* van 8-10-1927, waarin deze verzekert dat het religieus socialisme 'geen twistappel wil werpen in de SDAP' maar in dezelfde adem bezweert 'dat de nood ons is opgelegd om, niet de SDAP, maar wel het socialisme te door-dringen van de religieuze gedachte, en de motieven van het historisch materialisme uit te zuiveren uit de socialistische beweging'.

12—'De religieuze propaganda en het partijprogramma', *Het Volk*, 13-2-1928. Ik ga hier voorbij aan Van der Goes' ongelukkige krijgslist om Banning als een ketter neer te zetten en met het partijprogramma om de oren te slaan. Het einde daarvan is dat Banning het woord 'ketter' als een geuzennaam aanneemt en laat weten het geldende partijprogramma op enkele punten 'niet gelukkig en ook niet meer juist' te achten, 'en wel op die punten die positief Marxisties zijn gedacht' (*Het Volk*, 16-4-1928).

13—'Klassenstrijd en moraal', *Het Volk*, 27-2-1928. Enkele maanden later houdt de austro-marxist Max Adler een lezing voor de SDSC waarin hij het proletarisch socialisme verdedigt en spreekt over het 'schijnprobleem van De Man', die het voorstelt alsof arbeidersbeweging en marxisme niet samen horen (verslag in *Het Volk*, 16-4-1928). Van der Goes heeft zo juist Adlers *Politieke of Sociale Democratie* vertaald, en schrijft hiervan een samenvatting in dezelfde aflevering.

14—Zie bij voorbeeld A. van Biemen, 'Banning en de volksoopvoeding', in J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971*, Baarn 1972.

15—*De Blijde Wereld*, 3-4-1926.

16—*De Blijde Wereld*, 1-5-1926. Een jaar later, in de polemiek met Van der Goes, zegt Banning de klassenstrijd te aanvaar-

den 'als historische en zedelijke noodzakelijkheid' zonder de marxistische klassenstrijdtheorie te aanvaarden. Machtsstrijd en machtsvorming kunnen historisch en zedelijk geboden zijn, maar vinden hun rechtvaardiging tenslotte in een wijder en dieper begrip: dat van het zedelijk recht (*Het Volk*, 9-1-1928).

17—Zie over dit dubbelbindingseffect uitvoerig mijn *Macht of eigendom? Een kwestie van intellectuele rivaliteit*, Van Gennep, Amsterdam 1987.

18—*De Sociaal-Democraat*, 19-11-1932. Een maand later schrijft Banning, die redacteur is van het blad, een hoofdartikel naar aanleiding van Willem de Zwijgers geboortedag, waarna de oude garde van Van der Goes, Van der Wijk en De Wolff nogmaals over hem heen valt. Over Van der Wijk gaat ook de bekende anekdote uit de memoires van De Wolff, die vertelt hoe deze tijdens een revisionistische lezing van Banning-adept J.F. de Jongh opsprong en wijzend op de ook aanwezige Banning uitriep: 'Dat dit mogelijk is is jouw schuld. Jij bent de auctor intellectualis. Zo heb jij jouw leerlingen opgevoed!' (*Voor het land van belofte*, SUN, Nijmegen 1978 (1954), p. 197).

19—Zie Bart van Heerikhuizen, *W.A. Bonger. Socioloog en socialist*, Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987, p. 172-174; en mijn kritische bespreking van dit boek, 'Sociologie en socialisme: de actualiteit van Bonger', *Socialisme en Democratie*, 1987, no. 9. Van Heerikhuizen vermeldt trouwens dat Bonger in *Propria Cures* debuteerde met een stuk tegen het christen-socialisme.

20—W.A. Bonger, 'Godsdienst en democratie', *De Socialistische Gids*, 1935, p. 738. Anders dan ideoloog Bonger neemt partijleider Albarda, eveneens afkomstig uit de *Nieuwe Tijd*-groep, steeds meer afstand van het rechtzinnige marxisme en gaat sterker sympathiseren met het religieus socialisme. Zie reeds zijn Kerstrede te Amsterdam in 1928, zoals geciteerd in *De Blijde Wereld* van 12-1-1929; en zijn rede op het partijcon-

gres in 1935, die in *Tijd en Taak* met vreugde wordt begroet.

21— W.A. Bongers, 'Het boek van De Man', *Socialistische Gids*, aug.-sept. 1927, p. 689; reactie W. Banning in *De Blijde Wereld*, 24-10-1927.

22— W.A. Bongers, 'Het religieus-socialistisch congres', *Socialistische Gids*, nov. 1927, p. 952-955; berichten over de Amersfoortse conferentie in *De Blijde Wereld*, 16- en 30-6-1928.

23— M. van der Goes van Naters, 'Het "Nieuwe Bestand" en de grote conflicten (1945-1950)', in Jan Bank en Sjef Temming, p. 124-125. Zie ook het verslag van het eerste Congres van de PvdA in september 1947, waar Banning het nieuwe beginselprogramma toelicht en Van der Goes van Naters een kritische slotrede uitsprekt.

24— Deze smakeloze suggestie wordt herhaald in een brief aan Coos Huysen, geciteerd in diens *Socialisme als opdracht*, Anthos, Baarn 1986, p. 37, 95: 'een geestelijk leider, met sex-appeal voor vrouw en man'.

25— *Met en tegen de tijd*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1980, p. 65.

26— *Ibid.*, p. 93, 134. Vergelijk ook het rabiante stukje 'Ja, ik ben bang voor Hendrik de Man', *Socialisme en Democratie*, okt. 1967, p. 716. Dit is een reactie op Th. van Tijns bespreking in het juni-nr. van de biografie van Peter Dodge, *Beyond Marxism. The Faith and Works of Hendrik de Man*, Nijhoff, Den Haag 1966. In een recent interview met *De Tijd* (11-12-1987) buldert de oude nog onverminderd voort. Kalma noemt hij hier een 'geestverwant', want decentralisering van staatsfuncties naar maatschappelijke organisaties had hij 'altijd al bepleit'. Mag het corporatisme opeens weer? In moreel opzicht zeer kwalijk is ook zijn kwajongenstrots op de 'moord' op Koos Vorrink.

27— Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen*, SUN, Nijmegen 1980, hst. 7.

28— *Voor de bevrijding van de arbeid*, SUN, Nijmegen 1975 p. 142 e.v. Vergelijk Bart Tromps kritiek op het boek in *De sa-*

menleving als oplichterij, De Arbeiderspers, Amsterdam 1977, p. 199-203.

29—*Ibid.*, p. 196,

30—*Ibid.*, p. 243-244. Omdat in Bannings *Ons socialisme*, in 1954 op verzoek van het partijbestuur geschreven als verweer tegen het bisschoppelijk mandement, de 'oude klassentheorie' nogmaals in heldere bewoordingen wordt afgewezen, krijgt hij dit commentaar: 'In plaats van de vroegere klassenonderdrukking ziet Banning nu een gelijkberechtigde samenwerking! En het gezag van Banning was groot, niet alleen als de geestelijke vader van de PvdA maar ook via tal van vormingscentra, volkshogescholen en zijn eigen "Woodbrookersgemeenschap" in Bentveld' (p. 349). Wederom ontbreekt enige argumentatie van belang, en gaat men van het uitroepteken meteen over tot het constateren van Bannings verderfelijke (en helaas grote) invloed.

31—*Cultuur in Nederland 1945-1955*, SUN, Nijmegen 1977, bij voorbeeld p. 12 over De Man-Banning, p. 53-54 over de NVB.

32—Zie bij voorbeeld p. 12, en: 'Leidende kringen binnen vrijwel alle maatschappelijke groeperingen zien met minachting neer op het gewone volk. Vrijwel alleen bij de communisten wordt vertrouwd op de kracht en intelligentie van gewone mensen' (p. 235). Men kan met gepast cynisme toevoegen: zelfs en zeker in die kringen niet.

33—*Ibid.*, p. 50. Van der Leeuw meende onder meer: 'De letterlijke betekenis van "regering door het volk" is onbruikbaar, het volk kan zichzelf alleen regeren door de regering uit handen te geven'; er moest daarom ruimte zijn voor initiatief en verantwoordelijkheid van de 'besten' (geciteerd p. 58). Waar Smiers zo iets per definitie duidt als antidemocratisch, liggen voor mij juist in de onvermijdelijkheid van het eerste en de wenselijkheid van het tweede de twee voornaamste problemen van elk democratietheorie.

34—*Socialistische Vorming*, SUN, Nijmegen, 1980, p. 118 e.v., 237 e.v.

35—'Wie het aan het fascisme gewijde hoofdstuk van zijn *Hedendaagse Sociale Bewegingen*, zijn *Het nationaal-socialisme*, en zijn activiteiten in Sint-Michiëlsgestel beschouwt, zal niet anders dan kunnen beamen dat Banning niet de man was om het fascisme te keren. Juist een krachtig en ideologisch sterk socialisme zou wat dat betreft een gewicht in de schaal hebben kunnen leggen, niet het verwaterde, alles verzoenende, vage aftreksel dat in Nederland onder Bannings invloed de boven- toon voerde.' Ook Van Faassen kan na deze insinuaties de invloed van De Man slechts badinerend afdoen (*Tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1980, p. 156-157).

36—Siep Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat*, SUA, Amsterdam 1978, bij voorbeeld p. 168 e. v.

37—Luuk Wijmans, 'Van SDAP naar PvdA. Maatschappijbeelden en strategieën', in John Huige e. a., *Niet bij puinruimen alleen*, Van Gennep, Amsterdam 1980. In zijn recente proefschrift over de ontwikkeling van de oude en nieuwe midden- groepen (*Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden*, Van Gennep, Amsterdam 1987) staat dit kritische sentiment minder op de voorgrond, ofschoon Banning ook hier geldt als chef-ideoloog van de ontradicalisering van het Nederlandse socialisme.

38—Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1986, p. 24. Ook Henk Hofland had het vroeger regelmatig over 'de kak- school van Banning'. In het vooruitstrevende Amsterdamse dispuut Olofspoort weerklonk ooit de kreet: 'Ba Banning!'

39—*Tijd en Taak*, 15-5-1987. Den Uyl was onder andere ja- renlang redactiesecretaris van *S en D* onder hoofdredacteur- schap van Banning, en secretaris van de programcommissie van 1959.

40—H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971*, ms., 1987, p. 136. Met dank aan de auteur voor toestemming het typescript in te kunnen zien.

41—*Het Vrije Volk*, 21-2-1953. Zie ook ds. J. M. de Jong, 'Banning 65 jaar', *Vrij Nederland*, 21-2-1953.

42—J. P. Kruyt, in *Sociologisch Bulletin*, 1953, no. 3; J. J. Buskes, 'Bij het afscheid van Banning', *Socialisme en Democratie*, 1955, p. 289-291, waarin deze nog een keer onderstreept dat de stichting van de pvdA 'voor een groot deel zijn werk is geweest'. Banning wordt trouwens als hoofdredacteur opgevolgd door zijn leerling Kruyt, met wie hij ook jarenlang de redactie heeft gevoerd van het *Sociologisch Bulletin* en die ook daar zijn opvolger zal zijn.

43—*Tijd en Taak*, 20-2-1958; *Sociologisch Bulletin*, 1958, no. 1; *De maatschappij van nu en morgen*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1958.

44—*Het Vrije Volk*, 20-2-1963.

45—W. Schermerhorn, 'Banning had niets met De Quay te maken' en naschrift Rogier, *Vrij Nederland*, 13-7-1968.

46—*Vrij Nederland*, 17-8-1968. Op de historici-conferentie van de Wiardi Beckman Stichting in 1981 werd Rogiers kritiek in diens aanwezigheid nogmaals weersproken door ds. L. Ruitenberg (dank aan Bart Tromp voor dit detail en enkele andere).

47—J. M. van Veen, (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971*, Baarn 1972.

48—H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme*, Leidse Universitaire Pers, 1974, p. 242.

49—Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Kluwer, Deventer 1978; Madelon de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* Alphen aan de Rijn 1979, vooral p. 152 e.v., 186 e.v., 195-196.

50—Zie zijn eindoordeel, 'Bij de dood van Hendrik de Man', *Socialisme en Democratie*, juli-aug. 1953. Terwijl *S en D* Hendrik de Man in haar eerste jaargang duidelijk viert als ideologisch voorganger, is het redacteur Van Gelderen die al in december 1939 scherpe twijfels uit over diens geruchtmakende artikel 'Genoeg sabotage van de onzijdigheid!'.

51—Zie echter ook H. E. S. Woldring en D. Th. Kuiper, *Reformatische maatschappijkritiek*, Kampen 1980, p. 190-210, dat echter minder handelt over Banning als socialist dan over Banning als vrijzinnig theoloog en sociaal-filosoof.

52—Zie bij voorbeeld mijn artikel 'Hendrik de Man en de psychologie van het socialisme', *Vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1984; en het eerder genoemde artikel van J. Th. J. van den Berg in het *Achtste jaarboek*.

53—Coos Huysen, *Socialisme als opdracht. De religieus-socialistische Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers en de PvdA — de geschiedenis van een relatie*, Baarn 1986, p. 94-95, 129, met een vriendelijk voorwoord van Den Uyl.

54—H. van Wirdum-Banning, 1987, p. 77.

55—A. M. Oostlander, in *Christen-Democratische Verkenningen*, 1987, no. 5.

56—J. Th. J. van den Berg, 'Bannings rol in de sociaal-democratie', *Tijd en Taak*, 15-5-1987.

57—Banning reageert al vroeg op het verwijt van 'vaagheid', in die tijd afkomstig zowel van roomse en calvinistische tegenstanders als van partijgenoten, in *De Blijde Wereld* van 15-9-1928.

58—Het is trouwens opvallend dat bij Banning de historische roeping van de arbeidersklasse nog zo'n grote rol speelt, vooral in zijn geschriften uit het Interbellum. Zie bij voorbeeld noten 15 en 16.

59—*Tijd en Taak*, 15-11-1932. Een formidabele uitzondering in de marxistische wereld is natuurlijk Bonger met zijn pleidooi voor een 'selectionistische democratie' in *Problemen der democratie*, Groningen-Batavia 1934. Zie ook Van Heerikhui-zens samenvatting *op. cit.*, p. 233-239.

Personenregister

Personalia auteurs

Personenregister

- Adler, Max: 164
Albarda, J.W.: 33, 37, 43v, 45,
50, 52, 165
Ang, Ien: 131
Ankersmit, J.F.: 53, 54
Arons, G.: 55
- Baart, S.P.: 34
Bach, J.S.: 120
Bank, Jan: 130, 152, 161, 166,
169
Banning, W.: 64, 134, 136vv
Barth, Karl: 119
Berg, J.Th.J. van den: 103,
149v, 154v, 160, 161, 170
Berg, M.J. van den: 83, 104
Berlage, H.P.: 69, 99, 110
Biemen, A. van: 152, 164
Bleich, Anet: 149, 168
Blom, J.C.H.: 57
Boekman, E.: 35, 63, IIIv, II4,
135, 142
Boivin, Bertus: 161
Bonger, W.A.: 44, 138, 142v,
165, 166, 170
Borger, G.J.: 56
Borrie, G.W.B.: 16, 38, 52, 53,
54, 55
- Bouman, P.J.: 151
Brautigam, Johan: 42, 51
Broeksz, J.B.: 122, 123, 124,
125
Brugmans, H.J.: 135, 145, 146,
148, 152
Burger, J.: 109, 124v, 126, 128,
131
Buskes, J.J.: 126, 150, 151, 157
- Campfens, M.: 55
Charmant, Hans: 162
Cohen, H.F.: 36, 56, 129, 152,
153, 157, 169
Corbusier, le: 69
Cramer: 162
- Dales, Ien: 149
Dam, Marcel van: 106v, 109,
129
Dodge, Peter: 166
Doel, H. van den: 127
Drees, W.: 33, 42v, 45, 47, 49,
51, 53, 56, 57, 58, 63, 67, 136,
150
Drop: 162
Dulken, Hans van: 130
Duijs, J.E.W.: 26

Eesteren, van: 69v, III
 Enzensberger, H.M.: 128

 Faassen, Sjoerd van: 148, 168
 Franke, B.C.: 44
 Frieswijk, J.: 53, 56

 Gastel, M. van: 56
 Gelderen, J. van: 148, 169
 Gerritsen, C.V.: 19
 Goes, Franc van der: 22, 33,
 138vv, 142, 143, 147, 157, 163,
 164, 165
 Goes van Naters, M. van der:
 143v, 166

 Harmsen, Ger: 38, 56, 129, 147
 Hartmans, Rob: 162
 Hartveld, Leo: 129
 Heek, F. van: 151
 Heerikhuizen, Bart van: 165,
 170
 Heering: 162
 Hegel: 134, 155
 Heuvel, H. van den: 106, 130
 Heijkoop, Arie: 33, 34
 Hitler, Adolf: 46
 Hoen, J.J. 't: 54
 Hofland, Henk: 168
 Huige, John: 168
 Huysen, Coos: 153, 157, 159,
 166, 170
 Idenburg, Ph.J.: 121, 122, 130
 Idzerda, A.: 56

 Jager, J. de: 163
 Jansen, Tony: 52, 57, 129
 Jansen van Galen, John: 55,
 103, 149
 Jaurès, Jean: 145
 Jong, Frits de: 26, 129
 Jong, J.M. de: 169
 Jong, L. de: 59
 Jongh, J.F. de: 165

 Kalma, Paul: 166
 Kautsky, Karl: 163
 Keizer, Madelon de: 152, 169
 Kennedy, J.F.: 74
 Keppler: 110
 Klein, P.W.: 56
 Kloos, André: 106, 109
 Kohnstamm, Ph.: 154
 Kol, H.H. van: 58
 Korsten, A.F.: 103, 104
 Kort, A.L.: 56
 Kruyt, J.P.: 151, 169
 Kuiper, D.Th.: 170
 Kuiper, Y.: 56
 Kuperus, Dries: 129
 Kuyper, A.: 138

 Laan, K. ter: 26, 31
 Lammers, H.: 83
 Leeuw, G. van der: 117, 118vv,
 125, 130, 148, 167
 Lieftinck, P.: 63
 Lohuizen, van: III
 Louw, A. van der: 87

- Maas, P.F.: 39, 53, 57
 Man, Hendrik de: 114, 135,
 143, 145, 147, 148, 152, 153,
 161, 163, 164, 167, 168, 169
 Marx, Karl: 142, 147, 156, 158,
 161
 Matthijsen, J.W.: 43v
 Meyer, J.J.: 164
 Meijer, W.H.: 55
 Michielse, H. C. M.: 129,
 148
 Miranda, S.R. de: 33, 34, 63
 Mondriaan, P.: 111
 Mounier, Emmanuel: 152

 Nietzsche, F.: 158
 Nieuwenhuijsen, Pieter: 104
 Nijhof, E.: 56

 Oostlander, A.M.: 154v, 170
 Oudegeest, Jan: 23

 Pauka, T.: 128
 Pennings, Paul: 131
 Peper, B.: 161
 Perry, J.: 54
 Ploeg, J.G. van der: 83
 Poelje, G. A. van: 67
 Polak, Ed.: 22v, 35, 45, 46v, 50,
 51, 57, 58
 Polak, Henri: 23, 110, 113
 Posthuma, F.E.: 26
 Regt, A. de: 56
 Reinalda, M.A.: 34, 44
 Reinalda: 147

 Rengeling, J.W.: 122, 124, 125,
 130
 Rietveld, G.: 69
 Roes, Th.H.: 104
 Rogier, Jan: 52, 57, 129, 145,
 147, 148, 150, 151, 152, 153,
 156, 157, 166, 169
 Roland Holst, Richard: 110
 Roland Holst-van der
 Schalk, Henriëtte: 110, 158,
 162
 Rooy, P. de: 53, 57, 58
 Rugge, Eltjo: 33, 34
 Ruitenbergh, L.H.: 121, 130,
 151, 152, 169
 Ruys de Beerenbrouck,
 Ch. J. M.: 44
 Ruyter-de Zeeuw,
 Chr. A. de: 53, 54, 55, 57
 Rijpkema, J.: 56

 Sajet, Ben: 33, 56
 Schaper, J.H.: 18v, 23, 55, 58
 Schermerhorn, W.: 122, 123,
 150, 151, 169
 Schmidt, P.J.: 43
 Schöffner, I.: 38
 Scholten, L.W.G.: 56
 Schoonenboom, Jan: 131
 Schrage, P.: 56
 Sluysen, Meyer: 109, 118, 120,
 123v, 129, 130
 Smiers, Joost: 148
 Smits, P.: 152, 157
 Sneevliet, Henk: 33

- Spelberg, E.J.: 122
 Spiekman, Hendrik: 23
 Stam, M.: 69
 Stolk, A.A.H.: 103
 Sturkenboom, M.: 56
 Stuurman, Siep: 149, 168

 Tak, P.L.: 19, 20, 23, 45
 Temming, Sjeff: 161, 166
 Tempel, Jan van den: 50
 Thijn, Ed. van: 161
 Tilburg, J. van: 51, 58
 Thomassen, W.: 150
 Tinbergen, J.: 135
 Tops, P.W.: 103, 104
 Treub, M.W.F.: 19
 Troelstra, P.J.: 21, 26, 30, 35
 Tromp, Bart: 163, 166, 169
 Tijn, Th. van: 166

 Ubachs, M.H.: 58
 Uyl, J.M. den: 71, 74, 77, 79,
 103, 149, 151, 154, 161, 162,
 168

 Veen, J.M. van: 152, 164, 169
 Veld, J. in 't: 55, 64v, 103
 Verwey-Jonker, Hilda: 151,
 162
 Vliegen, W.H.: 30, 45, 53, 54,
 58
 Vorrink, Koos: 36, 47, 48, 49,
 113, 114, 129, 135, 136, 145,
 147, 151, 152, 166
 Vos, H.: 135
 Vos, de: 151
 Vries, de: 116
 Vries-Bruins, Agnes de: 33
 Vrijburg, Willem: 53
 Vuijsje, H.: 55, 103

 Waerden, Th. van der: 44
 Wagemakers, T.: 58
 Wallage, J.: 84, 89
 Wiardi Beckman, H.B.: 135,
 145
 Wibaut, F.: 54
 Wibaut, F.M.: 20, 25v, 27, 30,
 33, 34, 35, 37, 39, 42, 51, 55,
 63, 69, 103, 110, 112, 113, 114,
 143
 Wiedijk, C.H.: 55, 57
 Wigbold, Herman: 119, 130
 Wirdum-Banning, H. van:
 150, 159, 168, 170
 Wit, R.J. de: 74
 Woldring, H.E.S.: 162, 170
 Wolff, S. de: 165
 Woudenberg, C.: 42v, 44v, 57
 Wijk, Jacob van der: 142, 165
 Wijk, van: 129
 Wijmans, Luuk: 149, 168

 Zeeuw, A. de: 33, 42, 44

Pieter Nieuwenhuijsen (1946) was secretaris van de Sectie Gemeente, Gewest en Provincie van de Wiardi Beckman Stichting. Is sinds 1987 hoofdredacteur van *Binnenlands bestuur*.

Dick Pels (1948) studeerde vertaalkunde en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Doceert aan het Sociologisch Instituut van dezelfde universiteit en aan het Filosofisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Redacteur van *Kenis en Methode*. Zijn proefschrift *Macht of eigendom? Een kwestie van intellectuele rivaliteit* verscheen in 1987 bij Van Gennep in Amsterdam. Werkt aan een intellectuele biografie van Hendrik de Man.

Jos Perry (1950) studeerde geschiedenis en filosofie. Promoveerde op *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam, 1983). Vanaf 1978 redacteur van de *Jaarboeken voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* en het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*. Publiceerde daarnaast onder meer in *Socialisme en democratie* en *De Gids*. Thans free lance werkzaam als historicus en vertaler.

Ido Weijers (1948) is politicoloog. Deed samen met Ien Ang en Paul Pennings onderzoek naar de geschiedenis van de Vara. Verrichtte eerder onderzoek op het terrein van gezinsgeschiedenis en publiceerde over uiteenlopende politiek-theoretische onderwerpen. Is sinds 1986 verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam waar hij een proefschrift over de betekenis van het personalisme in Nederland voorbereidt.